

Eva Österberg

Agrar-ekonomisk utveckling, ägostrukturer och sociala oroligheter: de nordiska länderna c:a 1350 - 1600

Allmänna utgångspunkter

Komparativ metod har länge stått i centrum, när man i internationell forskning analyserat den ekonomiska och demografiska utvecklingen i Europa under senmedeltid och 1500-tal. Jämförande perspektiv har tjänat både till att riva ner och att bygga upp övergripande förklaringsmodeller. Det är t ex signifikativt, att Robert Brenner i en modern granskning kontrasterar Östeuropa–Västeuropa och Frankrike–England för att dels kritisera tidigare huvudförklaringar till den senmedeltida agrarkrisen, dels ge stoff åt egna hypoteser.¹

Det är följaktligen helt i linje med allmänna strömningar, att de nordiska bondesamhällena under senmedeltiden har undersökts inom ramen för ett komparativt projekt, som löpt under hela 1970-talet.² Av den hänsyn till källmaterialets begränsningar, som medeltidsforskaren i så hög grad måste iakttaga, har framför allt bebyggelse- och avradsförändringar hamnat i fokus för uppmärksamheten. Det gäller bl a att komma åt reduceringar i jordägarnas inkomster genom ödeläggelse och avradsfall.

Gårdar och byar, avradsatser och priser – på de stenarna har med andra ord rekonstruktionen byggts. De utgör de mest gripbara elementen för en socialhistorisk analys av medeltidens och 1500-talets bondesamhälle. Men det är inte bara källorna som styr forskningsprocessen. Allmänna föreställningar hämtade från tidigare litteratur eller explicita teorier ger en ram för sökandet efter sammanhang. Den historiska verkligheten har varit fylld av individer och grupper, mänskliga initiativ och reaktioner. Agrarekonomiska eller bebyggelsemässiga trender kan därför inte isoleras från det sätt, på vilket människorna ordnat sitt liv socialt och juridiskt. Detta gäller antingen organisationen kännetecknats av tvång eller frivillighet; det sociala mönstret av stabilitet eller tvära kast av konflikt och omstörtningar.

Den rurala utvecklingens sociala dimension har också intagit en självklar plats inom forskningen om den senmedeltida »agrarkrisen», den nordiska likaväl som den europeiska i övrigt. Samtidigt har problematiken framstått som mycket svårbedömd. Bl a är arten av relation mellan de agrar-ekonomiska processerna å den ena sidan och sociala mönster och motsättningar å den andra långt ifrån självklar.

Schematiskt uttryckt kan resonemanget gå i tre riktningar:

- a) Den sociala strukturen eller sociala spänningar i samhället har lett till förändringar i lantbebyggelse och ekonomi.
- b) De sociala aspekterna är inte kausala i förhållande till förändringar i lantbebyggelse och ekonomi, men de kan vara bestämmande för dessa förändringars varaktighet och intensitet.
- c) Förändringar i bebyggelseutveckling, avradsförhållanden eller andra faktorer, som hänger samman med den agrara ekonomien, har till konsekvens haft ändringar i sociala omständigheter eller mönster.

I det första fallet skulle alltså orsaken till bl a ödegårdar ligga i faktorer, som härleds ur ett områdes sociala struktur, eller i konflikter mellan grupper i samhället. Till detta betraktelsesätt får räknas analys av strukturomvandlingar, då stora godsägare medvetet skapat ödegårdar för att istället utnyttja jorden som betesmark vid animalieproduktion. Också en övergång från koncentrerad godsdrift till ett komplex av landbogårdar kan teoretiskt sett medföra bortrationaliseringar av bebyggelseenheter, som varit olämpliga för landbodrift.

Enligt synsätten b) och c) är förhållandet annorlunda. Bebyggelse- och avradsförändringar drivs primärt fram av andra faktorer, t ex befolknings- eller klimatvariationer. Men förändringarnas genomslagskraft varierar med de sociala strukturerna. Eller också sker i den sekundära anpassningen till ett nytt ekonomiskt eller demografiskt läge också förskjutningar i de sociala relationerna. Aktuella frågor enligt synsätt c) blir t ex, om senmedeltidens bebyggelse- och avradsförändringar verkligen inneburit en »kris» för någon grupp i samhället. Var effekterna analoga i alla de nordiska länderna? Och vem gynnades av det mer expansiva skeendet under 1500-talet?

Inom Det nordiska ödegårdsprojektet uppmärksammas samtliga de nämnda perspektiven och frågor, som härleds ur dem.³ Vad som däremot inte tillhört projektets arbetsområde, har varit att diskutera den agrar-ekonomiska utvecklingens *sociala följder i deras potentiellt yttersta konsekvens: bondeoroligheter*. Det kan finnas flera skäl till att inte göra detta. För det första är det aldrig lätt att övertygande länka data rörande den »objektiva» ekonomiska verkligheten till uttryck för historiska aktörers politiska eller sociala missnöje. För det andra ligger Det nordiska ödegårdsprojektets samlade resultat på en generaliseringsnivå, som uppnåtts genom jämförelser mellan ett antal intensivundersökta områden vilka utvalts utan tanke på de sociala oroligheternas lokalisering och geografiska spridning. Slutligen är det möjligt att alldeles förnoka det intressanta i en ekonomisk bakgrundsteckning till uppror, även om denna ståndpunkt torde vara ovanlig.

Å andra sidan finns det också argument för att verkligen genomföra en analys, som tar sikte på den agrar-ekonomiska utvecklingens samband med kända bondeoroligheter under perioden. I nordisk litteratur framskyntar i själva verket redan vissa försök att förklara bondeuppror med hänvisning till det allmänna ekonomiska och demografiska skeendet under senmedeltiden. I internationell forskning återkommer ständigt en diskussion av teorier, som definierar uppror såsom sociala fenomen med i huvudsak ekonomiska orsaker och som försöker precisera arten av dessa ekonomis-

ka faktorer. Det gäller teorier med upphovsmän som t ex de Tocqueville, Marx, J Davies eller M Olson.⁴ Det är i sammanhanget inte ovanligt, att samhällsforskare i olika länder förenar sig i ett skrik efter utökad historisk, empirisk prövning av de stora teorierna.⁵ Man kan som historiker låta dem skrika. Eller också tar man upp handsken.

I det sistnämnda fallet är det att göra det alltför lätt för sig att avvisa upprorsteoriernas anspråk på allmängiltighet enbart genom att t ex framhålla, att Marx grundade sina teorier på 1700- och 1800-talens europeiska erfarenheter, att Tocqueville generaliserade utifrån franska och amerikanska revolutionerna, eller att Davies' främsta empiriska material gäller Dorr's Rebellion i Amerika 1842, ryska revolutionen 1917 och den egyptiska revolutionen 1952. Sådan kunskap manar till försiktighet och självständighet i tillämpningen av teorierna. Men den befriar inte från kravet att tänka efter, om teorierna ändå fångat något som är väsentligt även för händelser och perioder, som inte tillhört upphovsmännens omedelbara referensramar. Lika lite befriar öppenhet för teoriernas värde å andra sidan från kravet att göra klart, om empirisk prövning visat de generella antagandenas ofruktbarhet. Teorivänlighet betyder inte att man sväljer vilka abstraktioner som helst och kastar överbord historikernas vanliga målsättning att komma åt hur saker och ting egentligen förhållit sig. Den betyder endast, att man anser andra forskares synpunkter värda att diskutera och pröva, även om de framförs som teorier eller har sin inspirationskälla i teorier.

Det är mot denna bakgrund, som vi här skall analysera agrarekonomisk utveckling, ägostrukturer och sociala oroligheter i Norden från slutet av 1300-talet och fram till ca 1600. För tydlighetens skull skall det understrykas, att inga nya empiriska rön kommer att redovisas om det konkreta förloppet av en rad uppror. De nya empiriska resultaten rör de ekonomiska och bebyggelsemässiga realiteterna, inte upproren per se. Det gäller inte heller att på grundval av tidigare forskning ge en uttömmande presentation av vartenda uppror i de nordiska länderna under perioden, oavsett om orsaken ansetts vara av politisk, ideologisk eller ekonomisk art. Istället representerar uppsatsen ett försök att kritiskt diskutera samband mellan just ekonomiska förhållanden och väsentligare bondeuppror — samband som aktualiserats både genom teoretiskt och historiografiskt studium.

Teoretiska och historiografiska utgångspunkter

Vilka sociala oroligheter under perioden kan i någon rimlig bemärkelse betraktas som bondeuppror? Frågan är besvärlig. Tillgängliga upplysningar om oroligheternas sociala och geografiska omfattning är i åtskilliga fall bristfälliga. Upprorens genomförande kunde bli komplicerat. Revolterna omfattades ofta av flera samhällsgrupper, och i ledningen stod många gånger sociala eliter. Men de skandinaviska länderna var på medeltiden och 1500-talet ännu utpräglade agrarsamhällen, och de flesta mer spridda upprorsrörelser hade en förankring bland bönderna. Som bondeuppror får sålunda räknas mer omfattande revolt- eller protestaktioner, där bönder och bönders

intressen varit tydligt inblandade, även om upproren fått ett socialt sett komplext förlopp och även om de haft stark anknytning till politisk maktkamp.

Betydelsefulla oroligheter har ägt rum i *Danmark* bl a 1434 (framför allt Skåne och Halland), kring 1440 (1438 på Själland och andra ställen i landet, 1441 i nordliga Jylland) samt på 1520- och 1530-talen; i *Sverige* bl a på 1430-talet (Engelbrektsupproret 1434–36, Pukefejden 1436–37), i viss mån 1463 (i Uppland) och på 1540-talet (Dackefejden 1542–43); i *Finland* 1438 (särskilt Satakunda och Tavastland), 1574 (i sydvästra Finland) och på 1590-talet (Klubbekriget i Österbotten, norra Tavastland och Savolax 1595–97); i *Norge* 1436–38 (Oslo-regionen), kring 1500 (bl a Oslo-regionen och Bohuslän), under perioden 1520–45 (t ex upproren i Telemark 1539, den s k sætesdølreisinga 1541) samt på 1570-talet (Tröndelag); på *Island* år 1433. I ett komparativt perspektiv kan man säga, att i varje fall *1430-talet* samt *1520–1540-talen* framstår som socialt spänningsfyllda perioder i flera av de nordiska länderna.

Intressant är att man i litteraturen finner kopplingar mellan ekonomiskt läge och revolt, som för tankarna till olika sociologiska revolutionsteorier. Så har Lars-Arne Norborg hävdad, att nedsättningarna i avraden visar hur 1400-talets svenska bönder befann sig i ekonomiskt uppåtgående: »trotsiga i vetskapen om sin nyckelställning i samhället skärpte de alltmera sina krav och skydde inte att beträda samhällsomstörtningens väg». Senmedeltidens agrarkris har varit storgodsägarnas kris, medan samtidigt den arbetande klassens villkor har förbättrats. Denna socialt differentierade utveckling är enligt Norborg sannolikt bakgrunden till böndernas politiska insatser i Sverige under 1400-talet.⁶

I kontrast till Norborg har emellertid Jörgen Weibull menat, att uppfattningen om det ekonomiska uppsvinget för 1400-talets bönder kan vara en konstruktion: »Det torde inte vara uteslutet att andra historiker kommer att i avradssänkningen se ett vittnesbörd om böndernas förarmning och bondeupproren som en följd av denna.» Försämrade odlingsbetingelser kan nämligen ha lett till begränsningar i produktionsresultatet också för bönderna.⁷

Som Birgitta Odén framhållit⁸, skulle debatten Norborg–Weibull kunna återföras på dels en tolkning i *de Tocquevilles* anda. Denna går ut på att bönderna mobiliserats i politisk kamp i en period av förbättrade förhållanden för dem själva. Dels framtonar ett utarmningsperspektiv med *marxistiska* paralleller. Revolter utbryter när bönderna plågas av svårigheter att försörja sig på sin egen produktion.⁹

Någon medveten teorianknytning sker dock inte hos de nämnda forskarna. En sådan finner man däremot i andra arbeten på nordisk botten, som speciellt försökt fånga bonderesningarnas dynamik. Så används en historiematerialistisk tolkningsram hos Halvdan Koht, Benito Scocozza och Hans Wallentin.¹⁰

I sitt stora verk om norska bondeuppror från 1300- till 1700-talen arbetar Koht i hög grad utifrån begreppsparet över- och underklass. Till överklassen och dess redskap hänförs statsmakten, överordnade institutioner, ämbetsmän och adel. Underklassen konstitueras av bönder och egendomslösa. Samhällssystemet kännetecknas av feodalismens ojämna tillgång till produktionsmedlen och av överklassens krav på bön-

dernas produktionsöverskott. Till sin art har förhållandet över- och underklass varit exploatering och utslugning. Därigenom har mer eller mindre dramatiska klassmotsättningar blivit ofrånkomliga.

När Benito Scocozza i sin tur analyserar klasskampen i Danmarks historia under 1500- och 1600-talen rör han sig med en teoretisk konception, som uppvisar stora likheter med Halvdan Kohts. Underklassens sociala motpol är en överklass, som inkluderar både stat och adel. Liksom Koht betraktar Scocozza en utslugning av bönderna som typisk för hela perioden, dvs under »feodalismen». Fr o m 1500-talet försökte adeln i Danmark öka sina intäkter genom gods-koncentrationer och genom öka-de anspråk på arbetsplikt vid godsen. Exploateringen skärptes därmed ytterligare.

Ett liknande tema har nyligen också varierats i svensk historisk forskning. Så synes Hans Wallentin t o m hävda att själva orsaken till de agrara och demografiska förändringarna fr o m mitten av 1300-talet låg i utslugningen. Redan i början av 1300-talet skulle hela merprodukten ha tvingats av bönderna. I utarmningens spår följde svälten och sjukdomarna. Pesten i mitten av 1300-talet var bara höjdpunkten i en utveckling, som målats i mörka färger. Först sedan bönderna lyckats göra sin protest mot skattetrycket hörd i och med Engelbrektsupproret 1434–36, förbättrades deras situation något.

Man erinras emellertid även om andra övergripande upprorsteorier än Marx' och de Tocquevilles, när man överblickar nordisk litteratur om sociala oroligheter i 1400- och 1500-talens samhällen. Sociologen *James C Davies* har argumenterat för tesen att ett revolutionärt läge uppstår först då en långvarig period av ekonomisk tillväxt bryts genom en kort period av stagnation eller nedgång.¹¹ Ett närbesläktat synsätt förefaller återfinnas hos den danske historikern Troels Dahlerup. Han hävdar att bondeoroligheterna i Danmark under senmedeltiden inte skall ses som några proletära rörelser. Snarare var de en reaktion från medelklassens sida i en tid, då den erfor svårigheter, medan å andra sidan högadel tillsammans med småbönder och egendomslösa fick det bättre.¹²

Nära Davies' teori om den avbrutna positiva trenden i ekonomin ligger dessutom Lars-Olof Larssons analys av den största bonderesningen i 1500-talets Sverige, Dackefejden på 1540-talet. Liksom Norborg anser Larsson att den knappa tillgången på arbetskraft under 1400-talet tvingat jordägarna att visa större hänsyn mot sina landbönder. På motsvarande sätt förmådde de självägande bönderna då att dra nytta av den agrara utvecklingen. Dels kunde de förvärva ödelagd jord, dels kunde de utnyttja allmänningarna som inte längre splittrades på grund av nyodling. Slutligen minskade huvudskatten i området. Det var därför en positiv utveckling för bönderna som bröts, när kronans och adelns fiskala krav ökade betydligt i början av 1500-talet och särskilt fr o m 1537. I detta läge utbröt uppror.¹³

I inriktningen på ett tilltagande skattetryck som utlösande faktor för sociala oroligheter har Larssons arbete parallellt i litteraturen också om 1400-talets revolter. Flera forskare har t ex tolkat de danska bondeupproren kring 1440 i termer av försämrade levnadsvillkor för bönderna under förra delen av 1400-talet. Orsaken skulle vara inte minst ökade pålagor från kronan, men även godtycke och jordförvärv från

rådsaristokratiens sida. Resonemang av denna art återfinns t ex hos Erslev och Fabricius.¹⁴ I en nyligen publicerad artikel tillskriver också Hain Rebas en allmän aristokratiseringsprocess i Danmark alltsedan Erik av Pommerns trontillträde och riksrådets ekonomiska politik en avgörande roll för den danska allmogens revolter under denna tid.¹⁵

Även hos Erik Lönnroth i hans analys av Engelbrektsupprorets problematik står ekonomiska omständigheter för bönder likaväl som för andra samhällsgrupper i centrum för uppmärksamheten. Lönnroth vill dock inte generellt lasta den skandinaviska unionens skattesystem eller finansiella tryck för missnöjet. Istället låg bakgrunden i de penningbehov och den äventyrliga myntpolitik, som framkallades av unionens utrikespolitiska kris under 1420-talet och början av 1430-talet. Dessa mer temporära komplikationer var enligt Lönnroth orsaken till en materiell nöd hos befolkningen. Den utlösande faktorn blev den akuta handelspolitiska krisen för Bergslagsområdet, som under kriget 1427–32 fick se sin malmhandel allvarligt störd.¹⁶

I finländsk forskning har den tunga skattebördan ansetts vara en huvudorsak till upproret i Övre Satakunda 1438, även om speciella motsättningar mellan frälsemän och bönder rörande fisken, kvarnställena och utmarker också bidragit till att tända gnistan just i Satakunda.¹⁷

Tunga skatter eller handels- och krigskonjunkturella svårigheter har följaktligen i flera arbeten haft funktionen av förklaring till 1430- och 1440-talens uppror i Danmark, Sverige och Finland. Men till skillnad från Koht, Scocozza eller Wallentin har man i allmänhet inte klassificerat en lång period dessförinnan som en tid av utsgugning av bondeklassen. Det kronologiska perspektivet har med enstaka undantag varit kortare¹⁸, och terminologien har varit präglad av icke teoribundna, varierande uttryck för ekonomiska svårigheter.

Av det sagda framgår, att man i nordisk forskning finner förklaringar till bonderevolter som i viss utsträckning kan systematiseras i samma teoretiska termer, som förekommit i internationella diskussioner. Det är förklaringar, som tar sikte på de *ekonomiska variablerna* bakom upproren istället för de rent politiska eller ideologiska. Det är emellertid endast i Kohts, Scocozzas och Wallentins fall, som teoriansknytningen varit explicit. Övriga återopade forskare har nalkats de uppror de fokuserar ad hoc, utifrån det källmaterial och det konkreta händelseförlopp som varit aktuellt i de speciella fallen. Dessa skillnader är i och för sig historiografiskt intressanta. Väsentligast här är emellertid frågan, hur forskarna närmare bestämt försökt underbygga sina tolkningar av bondeupproren. Var placerar de med sina olika perspektiv den faktiska bevisbördan? Med vilka metoder analyseras bakgrunden till revolterna? Vilka mer konkreta frågor ställs för att verifiera eller falsifiera olika förklaringar? Är den begreppsapparat, som används, fruktbar och adekvat vid konfrontationen med det historiska källmaterialet?

De nämnda frågorna hänger naturligtvis ofta intimt samman. Så genererar en viss teori hos Koht, Scocozza och Wallentin bestämda begrepp. Begreppen styr i sin tur

uppmärksamheten mot vissa sidor av den historiska verkligheten. Valet av perspektiv medför också val av fokus vad gäller det som skall förklaras. Detta är tydligt hos t ex Koht. Eftersom produktionsmedlen inte endast ägs av producenterna själva och överklassen ställer krav på underklassen i form av arbets-, penning- eller produktranta, blir klasskampen oundviklig. Följaktligen är det hos Koht egentligen inte det faktum att uppror utbryter som behöver förklaras. Hans intresse riktas istället mot exploateringens mekanismer vid olika tidpunkter, dvs det ekonomiska förtryckets olika uppenbarelseformer, samt upprorens konkreta förlopp och förmåga att kombinera sociala och nationella syften.

Någon diskussion om hur begreppet utsugning skall förankras empiriskt förs inte i Kohts arbete. Implicit ligger emellertid tre sätt att bestyrka exploateringen av bönderna:

- a) genom att visa att en väsentlig del av jorden inte ägdes av producenterna själva, dvs bönderna,
- b) genom att framhålla att adel, krona och kyrka krävt en del av överskottet från böndernas produktion,
- c) genom att hänvisa till uttalade klagomål från de upproriska själva.

I själva verket synes dock utsugningen av underklassen närmast ha karaktären av postulat för Koht. Ingenting tyder heller enligt hans åsikt på att landbönderna fått det bättre som en följd av bristen på arbetskraft efter epidemierna på 1300-talet. Där emot hade bönderna under senare delen av 1300-talet kanske något lättare för att hävda rätten till sin jord. Fr o m mitten av 1400-talet var emellertid, enligt Koht, adeln samt kyrkliga stormän och institutioner alltmer på offensiven. Dessutom expanderade kronan och gynnade indirekt stormännen. 1500-talets bondeoroligheter blev den logiska konsekvensen, i all synnerhet som kronans skattekrav också ökade under 1500-talet.¹⁹ – Analysen ger alltså en viss differentiering längs tidsaxeln. Ändå är det uppenbart att Koht betraktar klassmotsättningen och dess orsaker närmast som en konstant faktor under perioden.

Ännu mindre än hos Koht utsätts hos Scocozza och Wallentin begreppet utsugning för någon systematisk analys – med nyanseringar i tid.²⁰ I botten förefaller även hos dessa forskare ligga det teoretiska antagandet, att redan den ojämna egendomsfördelningen och förekomsten av skatte- och avradskrav gett grogrund för uppror. Det är alltså en *art*-bestämning av de studerade samhällena i relation till den marxistiska teorins fasuppdelning, som ger förklaringen till upproren.

Vilka invändningar kan då riktas mot denna marxistiskt inspirerade upprorsanalys i de nordiska länderna? En gäller begreppsapparaten, som onekligen präglas av ganska grova kategorier. I överensstämmelse med ett marxistiskt konfliktbegrepp räknar man endast med två parter: överklass och underklass. I norsk forskning har också Ottar Dahl kritiserat Koht för en alltför vid och vag terminologi, där klasskamp får omfatta de flesta konflikter av mer allmän ekonomisk art och där bestämningen av bönderna som en enda klass kan dölja viktiga skillnader och motsättningar inom bondesamfundet. Dahl anför även kritiska synpunkter mot Kohts uppfattning om staten som ett

instrument enbart för överklassens maktambitioner och profitbegär. Istället har statsmakten enligt Dahl varit avhängig av samhället som helhet, dvs av samspelet mellan de olika samhällsgrupperna.²¹

Från icke-marxistiska utgångspunkter ligger det också nära till hands att undra, varför adliga jordinnehav och avradskrav *i sig* behöver leda till uppror. Måste man inte diskutera, vilken *grad* av ojämn egendomsfördelning och vilken storlek av kraven på böndernas produktionsresultat som blir den tändande gnistan? Problemet synes svårfrånkomligt, eftersom bondeuppror när allt kommer omkring inte har varit ett kroniskt tillstånd i de skandinaviska länderna under hela den »feodalistiska» perioden.

Flera kritiska reflexioner aktualiseras, när man också diskuterar *förhållandet mellan objektiv och subjektiv verklighet*. Såväl marxistiska som icke-marxistiska forskare är överens om att det inte är verkligheten *i sig* som formar de mänskliga aktiviteterna. Det är människornas perceptioner av verkligheten och deras relativa förväntningar av den, som driver fram handling.²² Kollektiv målinriktad handling förutsätter då något slags gruppedvetande och en viss gemenskap i fråga om intressen.²³ Är mot *den* bakgrunden ägandeförhållandena övertygande som utgångspunkt för en analys av uppror? Är det rimligt att postulera en generell konflikt mellan adliga jordägare och landbönderna, oavsett om den förra gruppen delvis bestått av lågadel med små besittningar, stark lokal-folklig förankring i det sociala kontaktnätet och viss gemenskap med såväl landbönder som bönder i utnyttjande av allmänna marker? Får man för det andra inte mer än *en* bondeklass: flera grupper av självägande bönder med större eller mindre gårdar samt olika slag av landbönder? Eller har egendomsfördelningen i samhället provocerat samtliga bönder därför att det bröt mot ett rättsligt medvetande hos »underklassen», att stormännen över huvud taget lade beslag på jord? Hur skall i så fall ett sådant rättsmedvetande kunna verifieras?

Ägandets betydelse i relationen jordägare – landbönder kan också tolkas så, att jordägarnas inflytande inte endast varit ekonomiskt i bemärkelsen avradskrävande, utan dessutom inneburit en makt med potentiella våldsinslag.²⁴ Vid sidan av jordägarnas rätt till ränta, har man i skandinavisk forskning framför allt uppmärksammat rätten att avhysa landbönderna – ett förfarande som reglerats i olika lagbestämmelser och stadgor i de nordiska länderna.²⁵ Frågan är emellertid, i vilken utsträckning ett utvidgat icke-ekonomiskt tvång varit – och *upplevts* – som en påträngande realitet av landbönderna under medeltiden och 1500-talet?²⁶

Intressant i sammanhanget är den bitvis häftiga diskussion, som nyligen ägt rum inom finländsk forskning rörande Klubbekriget 1595–97. Där har Heikki Ylikangas hävdad, att den väsentliga faktorn bakom upproret inte varit kriget i sig, utskrivningar eller extraskatter, utan böndernas bitterhet mot det missbruk av sina befogenheter som »ståndspersoner» utövade. Andra forskare har däremot menat, att Ylikangas överdrivit den sociala motsättningen och alltför starkt framsuggererat föreställningen om ett klasshat.²⁷

Det är emellertid inte endast i förhållande till de marxistiskt inspirerade upprorsanalyserna, som åtskilliga frågor väcks. Vi skall även se på övriga åberopade forskare. Hur

har *de* försökt underbygga sina uppfattningar om sambandet mellan agrarekonomisk utveckling och bondeoroligheter?

Vad som först och främst faller i ögonen, är i vilken utsträckning *skatte- och avradstryck* stått i fokus. Vad gäller Norborg och Weibull skall det understrykas, att deras diskussion varit tentativ. De överlämnar närmast frågan om bondeupproren till kommande forskning. Icke desto mindre är det viktigt att notera att deras meningsutbyte i hög grad skett mot bakgrund av ett visst empiriskt stoff, nämligen avrads-sänkningar i Sverige under senmedeltiden och deras konsekvenser för *landböndernas* situation. Utanför deras debatt står de ekonomiska realiteterna för de självägande bönderna. I annan forskning som direkt behandlat 1400-talets uppror har skatteböndernas situation däremot analyserats, t ex hos Lönnroth.²⁸

Går man sedan till Lars-Olof Larssons undersökning av Dackefejden 1542–44, står såväl skattebönder som landbönder i ljuskäglan. För att ge förklaring till upproret analyseras a) de fiskaliska kraven från både kronans och adelns sida mot slutet av 1530-talet, b) upprorets geografiska utbredning, c) upprorets sociala förankring samt d) aktörernas egna klagopunkter. Larsson lyckas i betydande utsträckning förena analyserna enligt a), c) och d). Han kan visa att böndernas klagomål över ökade skatter och tilltagande bördor i form av höjd fodringsavlösning haft en faktisk bakgrund. Han kan vidare visa, att upproret särskilt haft sitt stöd hos småbönder och fattiga bönder – just de grupper som sannolikt varit speciellt känsliga för ändrade fiskaliska krav. Geografiskt visar sig den främsta upprorshärden stå att finna i typiska skogsbygger i Östra Smålands inland samt uppe i Holaveden. Även detta är förenligt med övriga element i Larssons förklaring.²⁹

I själva verket kan man säga, att Larsson i sin historiska analys ställt en rad av de frågor, som modern sociologisk upprorsforskning hävdar som nödvändiga: Vilken social sammansättning har den grupp man studerar? Vilka väsentliga förändringar undergår samhället under tiden före och under upproret? Hur utformades den sociala rörelsen? *En* besvärlig typfråga kvarstår dock: varför utbröt upproret i område A och inte i B, och varför fick det inte stöd också i andra regioner? Har det med andra ord inte funnits småbönder utsatta för ökade skattekrav även i andra delar av Sverige vid denna tid, och höjdes inte också på annat håll anspråken från krona och adel? Varför utbröt i så fall uppror just i Småland?³⁰

Skattetrycket har förvisso inte endast aktualiserats i samband med revolten under 1400-talet och början av 1500-talet. Tvärtom har ökade skatter även under senare delen av 1500-talet tilldragit sig uppmärksamhet i flera av de nordiska länderna och kommenterats av forskare som Eino Jutikkala, Birgitta Odén och Haakon Bennike Madsen.³¹ I ett intressant resonemang, delvis inspirerat av Joseph Schumpeters tankegångar, har Birgitta Odén försökt länka skatteproblematiken till missnöjesyttringar i befolkningen i slutet av 1500-talet. Man bör, hävdar hon, analysera finanssociologiska förändringar, dvs lägen då ett ekonomiskt system pressar befolkningen så hårt att det uppstår friktioner med sociala implikationer.

Den oundvikliga och svärbemästrade frågan blir, hur sådana kriser – *eller* ekonomisk förbättring för bönderna – kan fastställas empiriskt under perioden 1300–1600.

Man har i forskningen mycket sällan dragit konsekvensen att en bestämning av skatte- och avradstryck förutsätter kunskap inte endast om avgifternas antal och storlek, utan också om böndernas produktion. Idealiskt sett borde kontrollen bestå i en mätning av produktionens omfattning i relation till befolkning, avrad och skatter på olika gårdar.³² Minskar t ex produktionen mer än avraden på en landbogård eller skatten på en fri gård, bör detta innebära ett försämrat läge vad gäller hushållets totala försörjningsläge. Vid konstant eller ökat antal personer per hushåll medför detta minskad konsumtion per capita. Vid minskad hushållsstorlek kan de resterande människorna ha haft en identisk försörjning. Är produktionsnedgången å andra sidan mindre än avradsfallet eller om produktionen hållits uppe på samma nivå som tidigare, bör situationen ha förbättrats för bondehushållen – förutsatt att inte antalet medlemmar i hushållet ökar drastiskt. Har slutligen möjligheter förelegat till ökad odling, trots att skatter och avrad förblivit oförändrade eller rentav minskat, bör bönderna ha fått det bättre – även denna gång i den mån antalet munnar att mätta inte tilltagit kraftigt.

En annan väsentlig aspekt utgör själva systemet för skatternas utgörande. Påverkas de kvarvarande gårdarnas ekonomiska villkor av att hemman i närheten ödelades? Teoretiskt skulle detta vara fallet, om skatten utgick med ett fixerat belopp från ett geografiskt avgränsat område och antalet gårdar i området minskade genom ödeläggelse. Man kan också finna ett resonemang av det slaget redan i Karlskrönikan: »Sidan then penning stadga war sath / tha wordo mang gozen ödhalagt / Riket plagadis mz stora dödha / ther mz lagdis gozen ödha / the fatiga bönder som ater liffwa / jämstor stadga sculle the giffwa». ³³ Å andra sidan finns emellertid möjligheten, att de övergivna enheternas jordareal utnyttjades av de resterande gårdarna. I så fall har underlaget för den kollektiva skatten kunnat vara lika stort som tidigare, i produktion räknat. Också vid detta resonemang blir det med andra ord uppenbart, att skatte- liksom avradstryck inte kan avgöras utan kännedom såväl om avgifternas antal och storlek som om böndernas produktion och hushållens storlek.

Dessvärre är vår kunskap i dessa avseenden inte stor. Källmaterialet tillåter oss bara att plocka skärvor. Svårast att komma åt, är naturligtvis de *medeltida* förhållandena. I det medeltida källmaterialet för Norden saknas genuint demografiska handlingar. Man har också begränsade möjligheter att bedöma produktionens omfattning på olika hemman, även om produktionen av åkern t ex för vissa norska regioner beräknats utifrån jord- och tiondetaxor.³⁴ Dessutom saknas före 1500-talet normalt sett jordeböcker eller uppborðslängder, som anger kronans skatteuttag från enskilda självägande bönder. Den medeltida extrabeskattningen framstår bristfälligt i det torftiga källmaterialet. Härtill kommer problemet med de faktiska tiondebördorna. Det är mot denna bakgrund lätt att inse att den skisserade optimala prövningen inte infinner sig. Tidigare slutsatser om skatte- och avradstryck har i själva verket ofta varit förhastade.

Sammanfattningsvis innebär alla de tolkningar av sambandet mellan agrar-ekonomisk utveckling och bondeuppror, som lanserats i nordisk forskning, mycket stora verifie-

rings- och falsifieringsproblem i konfrontation med det empiriska materialet. Vi har schematiskt uttryckt kunnat finna fyra typer av kopplingar:

1. Uppror utbröt som följd av överklassens *utsugning* av bönderna. I den explicit marxistiska versionen underbyggs denna tolkning framför allt av en *art*-bestämning av dåtidens samhälle, som tar hänsyn till ojämn *egendomsfördelning* och fiskala krav. (Scocozza, Koht). Ibland förenas en sådan strukturbeskrivning med analys av aktörernas egna klagomål. (Koht). Forskningsobjekt är *samtliga* bondekategorier, tagna som *en* klass. (Koht, Scocozza, Wallentin).

I en icke-marxistisk version av ett likartat synsätt har man inriktat sig på avradsförändringar och landbönderna. (Weibull).

2. Uppror utbröt inte på grund av ett permanent tillstånd av utsugning av bönderna, utan därför att tillfällig *krigs- och handelspolitik* ledde till finansiella kriser och svårigheter för såväl bönder som andra samhällsgrupper (t ex Lönnroth, Fabricius, Rebas). Undersökningsobjekt är skatter, skattesystem, export, valutaförhållanden m m.

3. Uppror skedde därför att politisk mobilisering blev möjlig i en period av *ekonomiskt uppåtgående* för bönderna. Hit kan föras Norborgs resonemang rörande landböndernas avradsförhållanden i Sverige på 1400-talet. Tolkningen ligger, som nämnts, i linje med *de Tocquevilles* teser.

4. Uppror utbröt då en *långvarig trend av ekonomisk förbättring* för bönderna bröts av *ekonomiska svårigheter*, på det sätt som i internationell revolutionsforskning hävdats av bl a James C Davies. Larssons analys av landbönders och bönders situation i Småland under 1400-talet och början av 1500-talet har här framställt som ett exempel på ett sådant synsätt. Det är särskilt antalet skatter och deras storlek som har observerats.

I korthet innefattar tolkningarna 2–4 en uppfattning om böndernas *ekonomiska levnadsförhållanden* inom ramen för ett redistributivt samhällssystem, där krav på avgifter ställs utifrån. Även i tolkning 1 kommer detta moment in. Men den övergripande kategorien synes där vara *ägostrukturen*, med dess mer eller mindre tydligt inbyggda sociala och rättsliga följder.

Ett val mellan de fyra synsätten skulle mot denna bakgrund förutsätta svar på följande frågor:

A. Utbryter uppror i *regioner* med bättre eller sämre *levnadsförhållanden* för bönderna än i andra regioner?

B. Utbryter uppror särskilt under *perioder* med bättre eller sämre *levnadsvillkor* för bönderna, i jämförelse med angränsande perioder?

C. Kan uppror länkas till *regioner* med en *ägostruktur*, som skiljer dem från andra regioner i Norden?

D. Kan uppror särskilt fastställas under *perioder*, då det skett en förskjutning i *ägo-relationerna*?

Uttömmande svar på samtliga frågor förutsätter i sin tur en klar geografisk och kronologisk avgränsning av upproren. Vidare krävs i fallen A och B *antingen* ett mått på levnadsvillkoren, uppnått genom sammanvägning av produktion – befolkning – avgifter, *eller* klara uttalanden från aktörerna själva, dvs bönderna. Att både den objektiva och den subjektiva kunskapen stod till buds, vore naturligtvis idealet. Men ingetdera föreligger generellt. I fallen C och D krävs å andra sidan en nyanserad kunskap om egendomsförhållandena och deras variationer i Norden under 1400- och 1500-talen.

De analytiska komplikationerna är stora och väsentliga. De måste understrykas kraftigt – i all synnerhet som de inte tidigare klargjorts på detta sätt i nordisk forskning. Samtidigt skall detta negativa resultat få bilda upptakten till ett försiktigt resonemang om *vissa tendenser* i fråga om egendomsförhållanden och levnadsomständigheter, sådana de med stora ofullkomligheter skymtar efter Det nordiska ödegårdsprojektets arbete och i annan modern forskning.

Egendomsförhållanden

Om egendomsförhållandena skall länkas till bondeoroligheter, bör först och främst det eventuella geografiska sambandet kommenteras. Man kan då knappast hävda, att kända uppror systematiskt uppstått och/eller spritts i områden med en unik ägostruktur för skandinaviska förhållanden. Visserligen är vår kunskap om protestaktionernas spridning ofta bristfällig. Men så mycket kan sägas, att norska revolter av det slag som Koht åberopat drabbat såväl regioner med starkt inslag av kyrko- eller klosterjord (t ex Oslo-regionen och delar av Trøndelag) som med dominans för bonde-gods (t ex Telemark och Saetesdal)³⁵. Danska upprorsområden har liksom de flesta andra danska områden ofta haft en betydande andel landbojord. Till oroligheterna på Jylland på 1530-talet anslöt sig dock härader med en för landsdelen relativt stor andel av självägande bönder (uppemot 30 %).³⁶ Det svenska Engelbrektsupproret berörde en rad mellansvenska regioner, där ibland skatte- och ibland frälsejorden (andlig eller världslig) dominerat. Pukefejden inkluderade bl a Dalarna och Värmland med avsevärt inslag av skattejord. I landskapet Småland, där Dackefejden gick fram, torde ca 30 % av gårdarna ha ägts av självägande bönder vid mitten av 1500-talet. Resten tillhörde krona eller adel.³⁷ Skall någon slutsats dras, blir den att upproren under 1400- och 1500-talen ofta flammade upp i områden med blandad ägostruktur. Slutsatsen är närmast trivial. Dels har större delen av södra och mellersta Skandinavien över huvud taget präglats av en sådan ägostruktur. Dels vet vi för lite om de lokala variationerna inom dessa regioner vad gäller egendomsfördelning och upprorsanslutning.

Att Klubbekriget i Finland däremot gick fram i regioner, där praktiskt taget alla bönder var självägande, bör i sin tur ses mot bakgrund av det faktum att drygt 90 % av gårdarna i det medeltida Finland över huvud taget var i bondeägo.³⁸

Som nästa fråga framstår emellertid, om det föreligger någon korrelation mellan egendomsförskjutningar *i tid* och bondeoroligheter. Exakta uppgifter om mängden jord, som tillhörde olika ägargrupper, är visserligen svåra att uppnå för medeltiden. Men av flera skäl har man i den skandinaviska forskningen inte räknat med verkligt stora förändringar i egendomsförhållandena mellan ca 1400 och 1500. Frälset förbjöds i lag att förvärva skattegods, och vid flera tillfällen under senmedeltiden genomfördes räfster för att återställa jord som orättmätigt övergått till frälse. Å andra sidan kunde jord doneras till kyrkor och kloster, och mellan adelssläkter kunde försäljning ske. Men böndernas rätt till sin jord har principiellt värnats, och någon allvarlig förskjutning i ägandet från bondeklass till överklass har inte konstaterats efter slutet av 1300-talet.³⁹

Mot denna bakgrund blir förändringar i egendomsförhållandena under senmedeltiden speciellt intressanta i form av *ödeläggelse* genom de förskjutningar i inkomstunderlaget för olika samhällsgrupper som detta medfört. På motsvarande sätt har man anledning att undersöka, hur *nyodlingen* under 1500-talet fördelade sig på olika ägokategorier.

Vad gäller den *senmedeltida ödeläggelsens spridning på olika jordkategorier*, var forskningsläget före Det nordiska ödegårdsprojektet i stort sett följande. I Norge hade man tidigt konstaterat ödeläggelse inte endast på adels-, kyrko- och klosterjord, utan även på bondegods. I övriga nordiska länder var däremot ödeläggelse främst känd på jord tillhörig större godsägare, antingen de varit andliga eller världsliga. Nedläggningar också av självägande bönders gårdar hade inte undersökts systematiskt, på grund av bristen på direkta upplysningar i det medeltida källmaterialet. I och med att ödegårdsprojektets metodik för bebyggelseundersökningar utökats med inslag av retrospektion utifrån ett senare källmaterial, har emellertid frågan om ödeläggelse även på skattejord kunnat få en klarare belysning.⁴⁰

Komparativt kan sambandet mellan egendomsförhållandena och ödeläggelse inom projektet studeras på två nivåer: genom att jämföra ödefrekvensen i områden med olika ägostrukturer och genom att jämföra resultaten av en individlänkad analys, där varje enhet inom undersökningsområdena bestäms till sin status vad gäller brukning och ägonatur. Tolkningen av förloppet sker sålunda mot bakgrund dels av en jämförelse *mellan* *uo*, dels av förhållandena för de enskilda gårdarna *inom* *uo*.⁴¹

Av tabellen framgår, att inget entydigt mönster faller ut vad gäller ödeläggelseintensitet – ägandeförhållanden vid en jämförelse *mellan* *uo*. Områdena i Norge samt i Jämtland och Bohuslän utmärker sig genomgående för en mycket stark eller stark regress, trots varierande egendomsförhållanden. Av områdena med mycket stark ödeläggelse har visserligen 7 haft mer än 50 % frälse- och kyrkojord, medan endast 3 haft mer än 50 % skattejord. Dock består den generellt omfattande bebyggelsekontraktionen som det starkaste intrycket.

Tabell 1. Egendomsförhållanden och ödeläggelse i intensivanalyserade områden i Norden.

Undersökn-omr i	Egendomsförhållanden %				Ödeläggelse
	krono	världsl frälse	kyrko	skatte	
<i>Norge:</i>					
Oslo-området	0-10	0-10	50-70	10-30	mycket stark
Nes, Hedmark	0-10	10-30	30-50	10-30	"
Ringebu, Oppland	0-10	0-10	30-50	30-50	"
Lom, Oppland	0-10	0-10	30-50	50-70	"
Fyresdal, Telemark	0-10	0-10	0-10	70-100	"
Valle, Agder	0-10	0-10	0-10	70-100	"
Næbø, Rogaland	0-10	0-10	50-70	30-50	"
Åsane, Hordaland	0-10	0-10	70-100	0-10	stark
Lindås, Hordaland	0-10	0-10	50-70	10-30	mycket stark
Årdal-Lærdal-					
Borgund	0-10	10-30	30-50	30-50	"
Askvoll, Sunnfj.	10-30	0-10	70-100	0-10	"
Stjordalsbygdene	10-30	0-10	70-100	0-10	"
Salten, Nordland	0-10	10-30	50-70	10-30	"
Trondenes, Troms	10-30	10-30	50-70	0-10	"
Åre-Undersåker, Jämtl	0-10	0-10	0-10	70-100	stark
Hackås, Jämtl	0-10	0-10	0-10	70-100	"
S Bohuslän	30-50	10-30	0-10	30-50	"
<i>Island:</i>					
Skagafjardarsýsla	-	-	70-100	10-30	betydande
Snæfellsnes	-	-	50-70	30-50	obetydlig
Thingeyjarsýsla	-	-	30-50	50-70	betydande
<i>Danmark:</i>					
Horns hd, Selsö	-	-	100	-	obetydlig
Horns hd, Oldenområ-					
det	0-10	70-100	10-30	0-10	mycket stark
Andra delar av					
Horns hd	10-30	50-70	0-10	0-10	obetydlig
Falster	50-70	30-50	0-10	0-10	obetydlig
N Jylland	0-10	10-30	50-70	10-30	obetydlig
S Jylland	-	10-30	0-10	50-70	betydande
S Skåne	10-30	10-30	50-70	0-10	obetydlig
Gårds hd, Skåne	10-30	30-50	30-50	10-30	obetydlig

Undersökn-omr i	Egendomsförhållanden %				Ödeläggelse
	krono	världsl frälse	kyrko	skatte	
<i>Sverige:</i>					
V Västergöt	10–30	30–50	10–30	30–50	obetydlig
N Vedbo i Små	0–10	50–70	30–50	10–30	stark
V Värmland	0–10	10–30	30–50	30–50	betydande
Närke	0–10	10–30	10–30	30–50	obetydlig
Övre Norrland	–	–	–	100	obetydlig
<i>Finland:</i>					
Borgå	0–10	0–10	0–10	70–100	obetydlig
Hattula	0–10	0–10	0–10	70–100	obetydlig
Eg Finland	0–10	0–10	0–10	70–100	obetydlig

Anmärkningar till tabellen:

a) Då undersökningsområdena placerats i olika länder, har de medeltida gränserna tillämpats. Arbetsmässigt har emellertid de skånska undersökningarna utförts av svenska medarbetare.

b) Det är ofta svårt att exakt fastställa egendomsfördelningen under medeltiden, även i intensivundersökta områden. Här anges förhållandena i relativt stora intervaller (0–10, 10–30, 30–50, 50–70, 70–100). De approximationer, som därmed uppnås, överensstämmer med de medeltida förhållandena tillräckligt väl för att medge de sambandsresonemang, som här eftersträvas. Intervallerna har konstruerats så att enstaka felkällor i egendomsfixeringen inte skall få någon betydelse för analysen.

c) I kolumnen för ödeläggelse används verbala klassificeringar (mycket stark, stark, betydande, obetydlig). Av hänsyn till varierande källmaterial och metoder för bebyggelsekonstruktionen är det omöjligt att fastställa skillnaderna i ödefrekvens mellan uo, utspridda över hela Norden, i mer exakta termer.⁴²

d) Till kyrko har räknats även biskops- och klosterägd jord.

e) Enstaka stormän kan i det isländska materialet ha kommit att räknas till skattebondekategorien.

Källor: Det nordiska ödegårdsprojektets punktundersökningar.⁴³

Ödeläggelsen i övriga nordiska länder har liksom den norska fastställts genom ett visst mått av retrospektiv analys. Det retrospektiva elementet har emellertid för Sverige, Finland och Danmark varit jämförelsevis mycket mindre omfattande.⁴⁴ Man kunde därmed misstänka att ödefrekvensen i dessa länder av metodiska skäl framstår som större i områden med dominans för frälse-, kyrko- eller klosterjord. De explicita beläggen för ödelagd bebyggelse har nämligen som regel gällt hemman ägda av adel, kyrka eller kloster. Omvänt skulle områden med huvudsakligen skattejord kännetecknas av en liten eller obefintlig regress. Denna tendens synes onekligen också bekräftas för några områden. Så har N Vedbo i Småland den för svensk-finländska förhållanden starkaste ödeläggelsen. Samtidigt präglas området egendomsmässigt av adel, kyrka och kloster. Samtliga finländska uo samt de analyserade delarna av norra Sverige kombinerar däremot en låg eller obefintlig bebyggelsekontraktion med klar övervikt för självägande bönder.

Å andra sidan uppvisar emellertid uo i västra Värmland i Sverige, Thingeyjarsýsla på Island och södra Jylland en betydande ödeläggelse trots ett starkt inslag av skattejord. De skånska uo liksom flera av de danska kännetecknas av en obetydlig regress fastän en stor del av bebyggelseenheter ägts av adel, kyrka eller kloster. I just dessa sistnämnda områden dominerar dock samtidigt landsbystrukturen, som sannolikt försvårat fastställande av ödefrekvens.

Sammanfattningsvis ger resultaten i tabell 1 ingen otvetydig bild av samband ödeläggelse – egendomsförhållanden. Bebyggelsekontraktion har förekommit i områden med utomordentligt skiftande ägostruktur. Möjligen kan man, med stora reservationer, tala om en viss tendens till svag ödeläggelse dels i områden med majoritet för självägande bönder, dels i områden med dominerande landsbystruktur. Men det är uppenbart att frågan måste drivas vidare – från jämförelser mellan uo till analys på individnivå inom de olika uo.

Ett genomgående drag i de norska punktanalyserna visar sig då vara att det lokalkyrkliga godset har en högre ödefrekvens än medelvärdet för samtliga hemmanskategorier. Som orsaker har man framfört dels att lokala präster och institutioner möjligen varit ovanligt effektiva och hårda vid inkrävandet av avgifterna, dels att de lokalkyrkliga gårdarna ofta var små.⁴⁵ I förhållande till en senmedeltida totalbebyggelse har ödeläggelsen i socknarna i N Vedbo uppgått till nära 60 % på klosterjorden, drygt 30 % på adelsjord, cirka 28 % på skattejord, 20 % på kyrkojorden och 17 % på kronoägd jord. Den höga siffran för klosterjorden har samband med ett ovanligt gott källmaterial genom Vadstena klostrets stora gods innehav i området. Anmärkningsvärd är däremot den ansenliga ödeläggelsen på skatteenheter, trots att beläggen där endast kunnat utvinna genom försiktig retrospektion utifrån 1500-talets tidigare källmaterial.⁴⁷

I uo i Närke i mellersta Sverige och i Västergötland i västra Sverige har den mycket begränsade ödeläggelsen fördelat sig på både kyrko-, kloster-, frälse- och skattejord.⁴⁸ Utfallet är dock jämförelsevis tydligare på kyrko-, kloster- och frälsejord. I de skånska uo synes regressen vara mest framträdande på frälsejorden.⁴⁹ Särskilt tydligt kommer detta fram i uo på Söderslätt. Liknande slutsatser – starkare ödeläggelse på

frälse-, kyrko- och klosterjord än på skattejord, som dock också uppvisar exempel – gäller för Islands och troligen Danmarks del. Men siffrorna är där många gånger små.⁵⁰ I de finländska uo är kontraktionen som regel så pass obetydlig, att fördelningen efter ägonatur framstår som förhållandevis ointressant.⁵¹

Sammanfattar man resultaten, blir två slutsatser oundvikliga:

1. I flera uo och regioner i Norden är ödeläggelsen under senmedeltiden så obetydlig, att de övergivna gårdarna snarast har karaktären av undantag. Det förefaller mindre fruktbart att i dessa fall föra några resonemang om systematiska samband mellan regress och egendomsförhållanden.

2. I uo och regioner å andra sidan, där en betydande eller verkligt stark ödeläggelse kan konstateras, har såväl skatte- som frälsejord (kyrko-, kloster-, adels-) övergivits. Det föreligger visserligen en tendens till svagare ödeläggelse på bondejorden. Men tendensen är inte alltid stark. Det finns anledning att som huvudresultat hålla fast vid följande faktum: Om ett område i stor skala undergått bebyggelsekontraktion, så har även ett avsevärt antal av de självägande böndernas gårdar lagts öde.

Resultaten leder till två utomordentligt väsentliga reflexioner, om man ser till ödeläggelsens sociala konsekvenser i olika nordiska länder. Endast i ett land, där regressen genomgående varit både stark och utbredd över samtliga egendomsgrupper, bör den ha fått allvarliga följder inte bara för enskilda adelsmän eller kyrkor, utan också för krona, adel och kyrka som institutioner på riksnivå. Med en stark ödeläggelse också på skattejord, förminskades t ex kronans och kyrkans inkomster i form av skatter och tionde.

I länder å andra sidan, där ödeläggelsen endast i enstaka områden varit stark och ägomässigt spridd men i övrigt varit obetydlig eller icke existerande, bör fenomenet knappast ha haft genomgripande effekter på krona, kyrka eller adel som riksgiltiga makter. Däremot kan naturligtvis speciella adelsmän eller kyrkliga gods ha åsamkats avsevärda ekonomiska förluster, och tyngdpunkten i kronans uppbörsunderlag kan ha förskjutits något mellan olika regioner.

Den första tolkningsmodellen synes gälla för Norge; den andra för övriga nordiska länder. Det har visserligen framgått av ödegårdsprojektets diskussioner, att den norska metoden för ödeberäkning tenderar att ge högre siffror än för merparten av de andra nordiska uo.^{51b} Men reservationen ändrar trots allt inte huvudintrycket: de flesta norska trakter har haft en mer omfattande ödeläggelse än majoriteten övriga nordiska regioner.

Tolkningen är förenlig också med vad man vet om differentiering, kapitalsvårigheter och investering bland adelns olika skikt i de nordiska länder, där adeln spelat en mer väsentlig roll. I Norge tycks adeln över huvud taget ha haft stora svårigheter i samband med ödeläggelse av gårdar. Lågadeln reducerades till bönder. Den gamla högaristokratien med få familjer ägde ofta splittrade jordegendomar. I ett område med påtaglig regress som Småland i Sverige har lågadeln haft stora ekonomiska problem och blivit decimerad. I samma område har samtidigt kapitalstarka godsägare

kunnat expandera på lågrälsets bekostnad och bygga upp större godscomplex. Också i Skåne och på Själland har vissa adelssläkter haft finansiella svårigheter, parallellt med nedläggelser och reduktioner av landsbyar. Generellt finns det en tendens till att adelns övre skikt i Danmark genomgått en period av likviditetsproblem under 1300-talet. Under 1400-talet distanserade sig högadeln ekonomiskt från andra samhällslager och stärkte sin ställning, medan lågadeln i stor utsträckning försvann. Också större gods kunde dock ha svårigheter. Texten visar pantsättningar och andra transaktioner att Svanholmsegodset i Horns härad haft betydande problem omkring 1400. Över huvud taget får man säga, att förhållandena i Danmark och Sverige skiftat mellan olika adelsätter – även i viss mån inom högadeln.⁵² Mycket hängde sannolikt på vilket kapital och vilka investeringsmöjligheter, som individuella adelsmän disponerade. Hade de goda förutsättningar i dessa avseenden, kunde de utnyttja konjunkturer och överta gårdar från mindre solida ägare, även om gårdarna var öde. Man kunde ändå på sikt satsa på återuppodling och ökat inkomstunderlag. Om dessa laboreringsmöjligheter saknades, så som ofta var fallet med lågadeln, blev följden istället en nedåtgående mobilitet. Väpnaren blev bonde.

Vilka konsekvenser fick då *1500-talets bebyggelseförändringar* för relationerna mellan olika ägaregrupper i de nordiska länderna?

Fr o m mitten av 1500-talet ökade antalet bebyggelseenheter kraftigt i stora delar av de nordiska länderna utom i Danmark–Skåne och på flera håll på Island, där förändringen var mindre markant.⁵³ Orsaken till expansionen var dels återuppodling av tidigare bebyggelse, dels nyröjning. Vilken ägorättslig status erhöll alla de nya torpen och nybyggena i Norge, Sverige och Finland? Profiterade någon stor jordägare på utvecklingen? Eller stärkte de självägande bönderna sitt jordinnehav?

På grund av källmaterialet, framgår förhållandena enklast och tydligast för Sveriges och Finlands del. I äldre forskning har man stundom antagit, att adeln lyckats usurpera socken- och häradsallmänningarna för egna torpanläggningar och därmed vunnit på den positiva bebyggelse-trenden.⁵⁴ I modern forskning har emellertid Lars-Olof Larsson kunnat visa, hur kronan i flera härader i de svenska Götalandskapen lagt beslag på en överraskande stor del av de nya odlingarna. Kronans regalrättsliga anspråk under Gustav Vasa och hans söner skulle därmed ha varit framgångsrika.⁵⁵

Det mönster, som Larsson funnit, har kunnat bekräftas i flera projektundersökningar. Resultaten för fyra svenska punktanalyser kan följas genom siffrorna i tabell 2.

Slående är först och främst den stora andelen krono bland nybyggena. Den låga andelen frälse bland de nya enheterna är å andra sidan anmärkningsvärd, i jämförelse med det adelsägda inslaget i bebyggelsen vid periodens början. Men man har även anledning att i undersökningsområdena i Värmland och Närke uppmärksamma den stora del av nyodlingen, som blivit skattejord. Det är uppenbart att kronans regalrättsliga framstötter haft sina begränsningar. Återuppodlad, tidigare ödelagd jord har

Tabell 2. Den totala bebyggelsens fördelning på olika ägonaturer 1540 samt fördelningen av de under 1500-talet nytillkomna enheterna.

uo i	Andel av bebyggelsen 1540				%	Andel av nytillkomna enheter 1540–1600			
	sk	kr	ky	fr		sk	kr	ky	fr
Värmland	56	1	20	22		51	8	30	10
Närke	37	7	23	27		49	50		1
Småland	12	3	32	53		9	27	25	39
Västergötland	33	17	16	34		7	75	6	11

Källor: E Österberg 1977, J Brunius 1979, K Balint 1979, O Skarin 1979.⁵⁶

Anm till tabellen: Rubriken kyrko (ky + kloster) har bibehållits trots att kyrkojorden vid denna tid dragits in till kronan. I jordeböckerna förtecknas emellertid fortfarande kyrkojord under egen rubrik.

inte utan vidare kunnat hänföras till kronan, även om jorden stått länge utan brukare. Över huvud taget måste nyodlingarnas belägenhet och agrarstrukturella samband med redan existerande bebyggelse ha beaktats vid den ägorättsliga bestämningen. Allt tyder dock på att nyodling just på allmänningar som regel fått kronostämpel. Samma förhållande har av allt att döma rått för Finland.

Även i Norge skulle nyröjningar på allmänningsjord normalt sett bli kronogods. Ett starkt inslag av krono i 1500-talets bebyggelseökning har också kunnat konstateras i norska områden. Tendensen förefaller dock inte vara fullt så evident som i Sverige–Finland. Orsaken ligger sannolikt i att en större del av de norska »nya» bebyggelseenheterna i själva verket varit återupplodade medeltida hemman, som fått behålla sina gamla status av skatte eller frälse. Också i Norge gjorde kronan dock försök att lägga beslag på gårdar som legat öde länge i områden där ägandeförhållandena var oklara.⁵⁷

Sammanfattningsvis spelade kronan en dynamisk roll i 1500-talets bebyggelseutveckling i flera skandinaviska länder. Dels uppmanade kronan till nyodling. Dels såg den till att den fick sin lott av expansionen genom att den nya bebyggelsen i stor utsträckning gjordes till kronans egendom. Visserligen representerade de nyupptagna enheterna normalt en ekonomiskt mindre lönsam jord än t ex gammal frälsejord, men tillskottet av nya skatteenheter blev på sikt allt väsentligare. Härtil kommer det faktum, att kronan drev fram en väsentlig förskjutning i egendomsförhållandena i och med sekulariseringen av kyrkogodset i början av århundradet.

Undantaget från den expansiva bebyggelseutvecklingen utgör framför allt Danmark–Skåne. Ett mindre utrymme för nyodling i de gamla slättbygderna och en fast landsbystruktur gjorde ökningen där relativt sett liten. Större ingrepp i det

agrara landskapet och den agrara ekonomin än nyröjning åstadkom troligen adelns huvudgårdsdrift. Denna har i Danmark rentav ansetts motverka uppkomsten av nya självständiga gårdar.⁵⁸ Det finns anledning att se de varierande förloppen i 1500-talets nordiska samhällen mot bakgrund av adelns kvantitativa styrka vid medeltidens slut. Så har man beräknat, att adeln i Sverige vid 1500-talets början disponerade ca 15–20 % av det samlade hemmanstalet i riket. Den norska adeln hade godsbesittningar som omfattade cirka 13 % av landets godsintäkter. Motsvarande siffra för Finland bör ha varit högst 5 %. Den danska adeln däremot ägde ca 40 % av landets jord.⁵⁹

Bönders och landbönders levnadsförhållanden

Hur hade bönder och landbönder det ekonomiskt under senmedeltiden och 1500-talet? Levde de under svår press, i oro för sin egen och sina barns försörjning? Eller var deras livsvillkor drägliga trots skatter och avrad och eventuella arbetsplikt till jordägarna?

Svaret på frågorna måste till stor del bli avhängigt av vad man vet om de ekonomiska bördorna på de hemman, som varit i bruk under dessa århundraden, samt om produktionen på samma gårdar. Som understrukits redan tidigare, är dessvärre den kunskapen i flera avseenden begränsad, särskilt vad gäller skattegårdarnas totala bördor. Undersökningarna inom Det nordiska ödegårdsprojektet har inte heller hittills lämnat några nya i tid eller rum nyanserade resultat rörande skattetrycket under medeltiden.

Annorlunda ställer det sig med landböndernas avgifter. Visserligen är det också för denna kategori av bönder praktiskt taget omöjligt att teckna en helhetsbild av avgiftsbördan. Bl a är det komplicerat att avgöra, om landböndernas totala skyldigheter till jordägarna upptas i adelns eller de kyrkliga institutionernas jordeböcker och räkenskaper. Dessutom är det liksom i fråga om ödeläggelserna oftast besvärligt att kronologiskt precisera avradsförändringarna. I de flesta fall framgår en avradsförändring först några decennier in på 1400-talet, genom att jordeböcker anger såväl gammal som ny skyld för gårdarna. Detta gäller t ex Aslak Bolts jordebok från 1430-talet, som är en utomordentligt väsentlig källa till avradsförändringarna i ett flertal norska uo.⁶⁰ Detsamma gäller Vadstena klostets första jordebok från 1447, som för en rad hemman spridda över stora delar av Sverige redovisar skillnader mellan äldre och aktuellt avrads skyldighet.

I Det nordiska ödegårdsprojektets undersökningar har en betydande avradsminskning kunnat fixeras i de flesta uo, där jord också blivit ödelagd, under perioden *före* 1430- och 1440-talen – eller i vissa fall, t ex för Danmark, framför allt redan under 1300-talet. Särskilt markant har avradsfallet, liksom ödeläggelsen, varit i norska regioner. Fr o m mitten av 1400-talet har mönstret däremot varit mindre klart. Smärre variationer har förekommit av både ökning och minskning i avraden. Men i åtskilliga områden synes man snarast få räkna med stabilitet under senare delen av 1400-talet.⁶¹

Särskilt i Danmark och Sverige finns också indikationer på att jordägarna försökt kompensera sig för avradsfallet genom att införa nya pålagor under 1400-talet. I vad mån de lyckats i sitt uppsåt, är emellertid ett svårlost problem. I sin analys av Vadstena klostrets gods innehav har dock L-A Norborg menat, att jordägarna knappast varit framgångsrika.⁶² På liknande sätt hävdar L-O Larsson att kraven på landbönderna i den s k Växjöstadgan 1414 endast blivit omsatta i praktiken i begränsad omfattning.⁶³ Vad gäller Horns härad hävdar Svend Gissel att tanken att »herlighedsavgifterne» blivit införda som kompensation för landgillereduktionen under senmedeltiden inte kan upprätthållas. I en projektundersökning från Norra Jylland framhåller Erik Ulsig, hur godsägarna mot slutet av 1400-talet och i början av 1500-talet sökt ersättning för den låga landgillen genom nya avgifter. Den samlade avgiftsbördan nådde dock ändå knappast upp till den nivå, som fastställts i samma område för tidigt 1300-tal. Men Ulsig påpekar samtidigt, att det med tanke på de många extraskatter som kronan efter hand krävde också av landbönderna egentligen inte fanns utrymme för drastiska höjningar av jordägarnas pålagor. Härmed tangeras en viktig och komplicerande omständighet vid tolkningen av avradsförändringarna. Inte endast relationen jordägare – arbetskraft har kunnat påverka avradsättningen. Också kronans skattekrav på frälsejord samt faktorer som förvaltningens effektivitet eller politiska konjunkturen kan ha haft sin betydelse.⁶⁴

Dessutom har man i det danska forskningsläget att beakta Svend Gissels tes, att avradsfallet i vissa områden endast gett uttryck för en odlingsförändring: övergång från ensåde till tresåde har medfört en motsvarande reduktion i landgillet.⁶⁵ Mot denna intressanta hypotes som *generell* förklaringsmodell talar emellertid vissa omständigheter, som också Gissel själv framfört. Dels har avradsfall också konstaterats i t ex norska och svenska områden, där en odlingsförändring av angivet slag inte varit för handen, utan ensådet dominerade medeltiden igenom.⁶⁶ Dels förmedlar källmaterialet på annat sätt det bestämda intrycket, att de stora jordägarna haft ont om arbetskraft och varit angelägna att hålla kvar sina landbönder på gårdarna. I Sverige tyder, som särskilt Erik Lönnroth framhållit, bestämmelser i Skarastadgan 1414 och Strängnässtadgan 1437 på viss oro bland jordägarna inför brist på landbönder och rörlighet bland bönderna.⁶⁷ Bestämmelser, som torde gå ut på att få arbetskraften på gårdarna att stanna, är t ex kända från Island 1404, 1490 och 1531. Uppmärksammade danska föreskrifter har varit Lollands Vilkor 1443, som försökt stärka böndernas intresse av att vara kvar på godsen. I slutet av 1400-talet har man också på Själland funnit det fullt utvecklade »vornedskabet», då bönderna och deras barn bands till godsen.⁶⁸

Med viss reservation för Danmark, där de nämnda bestämmelserna ofta ligger i tiden efter konstaterade avradsfall, synes projektets komparativa resultat därför i stort sett ge stöd åt *en* av de alternativa tolkningarna. Betydande avradsänkningar i slutet av 1300-talet och/eller början av 1400-talet får sannolikt ses som uttryck för ett läge, där landbönderna kunnat pressa ner avgiftsnivån därför att godsägarna annars riskerade att förlora sin arbetskraft. Att landbogårdarnas produktion samtidigt minskat i takt med avradsfallet, har inte kunnat påvisas i något undersöknings-

område. Men man kan inte heller generellt bevisa motsatsen på grund av svårigheterna att mäta produktionen. I ett par danska uo har det dock varit möjligt att fastställa den odlade arealens omfattning. Variationer i den odlade arealen kan i regioner med klar inriktning på sädesodling ge en viss uppfattning om produktionsstorlek. Avsevärt intresse tilldrar sig därmed resultaten från norra Jylland. Dessa tyder på att landgillen sjunkit mer än den odlade arealen reducerats. Landbönderna skulle med andra ord ha fått en större lättnad i avgifterna än vad odlings-svårigheter på deras gårdar motiverat. En liknande intressant relation mellan sädesodling och landgille har Andreas Holmsen tidigt redovisat för Oslo-regionen: tiondetaxan från ca 1400 uppges i biskop Eysteins jordebok vara ca 40 % av den gamla taxan från 1315, medan landgillet däremot som regel fallit till drygt 30 % av den gamla skylden.⁶⁹ Också andra norska undersökningar tyder på att den agrara produktionen minskat mindre än pålagorna under senmedeltiden.^{69b}

Troligen har alltså de kvarvarande landbönderna i områden med ödeläggelse och avradssänkningar inte fått en sämre livssituation.⁷⁰ Deras pålagor sjönk. För dem och för de egendomslösa, som kunde få arbete på återupptagna ödegårdar, var den agrar-ekonomiska utvecklingen knappast en »kris». De intressanta och i forskningen ännu till stor del obesvarade frågorna blir istället: Vilken relation rådde mellan produktion och jordägarnas anspråk på produktionsöverskottet i de områden i Norden, där ödeläggelse och avradsfall *inte* är kända? Och var det faktiska skattetrycket på bönderna från *kronans* sida så hårt under senare delen av 1300-talet och början av 1400-talet, att böndernas existens varit hotad? Nuvarande forskningsläge tillåter här inga generella svar.

Hur förhåller det sig då med *avrad och skatter under 1500-talet*? I korthet visar sig landböndernas skyldigheter som regel ha ökat något såväl i Norge, Danmark som Sverige. Ökningen har inte alltid legat i själva avraden, utan istället ofta i arbetsplikter eller i extra avgifter. Højningen just av landgillen har i flera fall varit obetydlig eller modest. På Island slutligen tycks avraden t o m ha sjunkit under 1500-talet.⁷¹

Ser vi sedan till den ordinarie skatten för de självägande bönderna, har även den i allmänhet undergått endast smärre förskjutningar fr o m mitten av 1500-talet i de skandinaviska länderna.⁷² De stora förändringarna har istället legat i kronans krav på extraskatter från både bönder och landbönder. *Antalet* extraskatter har i Sverige—Finland varit mycket högt, ofta en eller ett par om året, fr o m 1560-talet och till århundradets slut.⁷³ I Danmark har extraskatterna varit rätt många under ett par decennier under förra delen av 1500-talet samt under 1570-talet, medan århundradets två sista decennier uppvisat lägre tal.⁷⁴

Antalet extraskatter är emellertid en sak. En annan är avgifternas *storlek* och formerna för deras *reella uppbärande*. Hur hårt har extrabeskattningen i själva verket slagit sedan avskrivningar, nedsättningar och förvandlingar av persedlar skett i skatterna?

Under senare tid synes Eva Österberg mest detaljerat ha undersökt dessa frågor. I sin undersökning av Värmland i västra Sverige analyserar hon uppbörden av samt-

liga skatter ca 1550–1600, med de förändringar i extraskatternas uttagande på regional- och lokalplanet som inträffat. Det visar sig, att uppbörden i flera fall anpassades efter böndernas önskemål. Vissa gårdar slapp tidvis att betala. Men många hemman har trots allt konsekvent erlagt varenda extraskatt under 1500-talets senare del. Till detta resultat länkas en undersökning av böndernas individuella förmögenheter i området, sådana de kan utläsas ur en speciell förmögenhetsbeskattning år 1600. Materialet påvisar en betydande spridning av värdena för boskapsinnehav och metallrikedom (silver och koppar). Åtskilliga bönder hade stora förmögenheter särskilt i boskap. Iakttagelserna leder tillsammans till reflexionen, att skattetrycket – trots nya pålagor – inte kan ha varit katastrofalt för *alla* bönder i det värmländska uo. Istället måste man kraftigt understryka bristen på ekonomisk jämlikhet i bondesamhället. Det konservativa skattesystemet, som endast tillämpade en grov kameral skiktning av skatteobjekten, har sannolikt förstärkt de socio-ekonomiska skillnaderna.⁷⁵

Österbergs resultat gäller *ett* uo. De kan naturligtvis inte utan vidare generaliseras till andra delar av Norden – eller ens Sverige. I Finland har också beskattningens negativa följder betonats mer. Anneli Mäkeläs resultat understryker t ex den hårda beskattningen.⁷⁶ Det är emellertid intressant att notera att Haakon Bennike Madsen i en senare undersökning av skattetrycket i Danmark under 1500-talet inte heller tycks räkna med en riktigt allvarlig press på bönderna från kronans sida. Detta trots att flera extraskatter skulle utgå. Modern forskning såväl i Danmark som i Sverige tenderar uppenbarligen att se först 1620-talet som en finanssociologisk krisperiod av det slag som Odén diskuterat, dvs ett läge då böndernas liv och produktion hotades på allvar.⁷⁷ Också för Andreas Holmsen i hans nyligen publicerade arbete om skatter och skattesystem i Norge framstår 1620-talet som något av en vändpunkt bl a genom de allt ökande kraven på allmänna landsskatter.⁷⁸

Sammanfattning

De resonemang, som förts här, har haft sina rötter i ett konkret historiskt forskningsläge och källmaterial. Men en viktig ram har också varit tre övergripande sociologiska revolutionsteorier, förknippade med Marx', de Tocquevilles och Davies' namn. Teorierna uttalar sig på olika sätt om sambanden mellan ekonomi och produktionsförhållanden å ena sidan och sociala oroligheter och uppror å den andra. Omsatta på medeltidens och 1500-talets nordiska samhällen kräver de framför allt en prövning av *ägostrukturer* och av *böndernas levnadsförhållanden*.

Stora delar av de nordiska länderna kännetecknades av en blandad ägostruktur under senmedeltiden och 1500-talet. Enbart denna omständighet har därför ett litet förklaringsvärde, när det gäller att finna orsaken till de uppror som utbröt endast i vissa regioner och vid vissa, bestämda tidpunkter. Istället måste man intressera sig för eventuella *förskjutningar* i egendomsförhållandena under perioden. Detta har skett här. Ingenting tyder då på att »överklassen» dramatiskt utvidgat sitt jordinnehav på böndernas bekostnad under senare delen av 1300-talet eller under 1400-talet. Inte

heller ödeläggelsen av jord har av allt att döma medfört större omedelbara förändringar i jordinnehavet för olika samhällsgrupper. I de flesta områden med en betydande ödeläggelse har hemman av samtliga jordkategorier blivit övergivna. Den allmänt stora och spridda kontraktionen i Norge bör dock ha haft konsekvenser för krona, adel och kyrka som riksinstitutioner.

1500-talets bebyggelseutveckling var däremot expansiv, särskilt i Norge, Sverige samt mellersta och norra Finland. Genom denna utveckling och genom indragningen av kyrkogodsen har kronan stärkt sitt jordinnehav.

Vill man å andra sidan undersöka böndernas levnadsförhållanden på ett metodiskt tillfredsställande sätt, stöter man på nästan oöverstigliga svårigheter. Nyanserade detaljresultat saknas som regel om skattetrycket på de självägande bönderna under 1300- och 1400-talen. Mot den bakgrunden vet vi fortfarande inte särskilt mycket om levnadsförhållandena för de skandinaviska bönderna. Däremot har det ansetts sannolikt att landbönderna snarast fått det bättre mot slutet av 1300-talet och början av 1400-talet. Jordägarna sänkte avraden. Inga belägg synes än så länge föreligga på att odlingen inskränktes i proportion med avradssänkningen.

På 1500-talet ökade otvivelaktigt kronans anspråk på skatter i de skandinaviska länderna. I intensivundersökning från vissa områden har det dock visat sig, att åtskilliga nedsättningar och befrielser kunde ske lokalt när skatterna skulle betalas. Dessutom har böndernas materiella villkor varierat avsevärt även inom en och samma bygd.

Om dessa resultat länkas till de nämnda upprorsteorierna, finns det skäl att göra ett par kritiska reflexioner. För det första kan man knappast påstå, att en klar upprorsanledning under 1400- och 1500-talen legat i en våldsam jordexpansion från adelns eller kyrkans sida. Senmedeltiden var inte i det avseendet någon storhetstid för dessa grupper, *generellt*. Ödeläggelse av frälse- och kyrkojord naggade i flera regioner inkomstunderlaget i kanten.

Snarare skulle det då under 1500-talet ha funnits anledning till protester mot en förskjutning i egendomsförhållandena, som i flera länder gynnade kronan. Man skulle kunna uppfatta detta så, att kronan som självständig institution snarare än »överklassen» eller »feodalherrarna» gått segrande ur kampen om de egendomar, som låg öppna för exploatering efter en befolkningskris under senmedeltiden. Det är i så fall logiskt att böndernas och landböndernas motståndare i 1500-talets uppror ofta var kronan – inte adeln.⁷⁹ – En invändning emellertid. Kronans jordexpansion var med undantag för indragningen av kyrkogodset mindre flagrant under de stora upprorsdecennierna i början av århundradet. Den framstöt på nyodlings- och allmänningssmarken, som mera bör ha påverkat övriga bönder, blev uppenbar först senare. Allt som allt är det svårt att finna förskjutningar i egendomsförhållandena *i tid* – eller egenheter i ägostrukturerna *regionalt* – som ger en övertygande förklaring till bondeoroligheterna.

Den andra aspekten är emellertid variationer i böndernas ekonomiska förhållanden *inom ramen* för rådande ägostrukturer. Sådana variationer kan i sin tur bero på förändringar såväl i odlingsbetingelser som i tillgång på arbetskraft, i anspråk från

kronans och jordägarnas sida och i möjligheterna till handel. Kan man i så fall hävda något systematiskt samband mellan förändringar i de skandinaviska böndernas levnadsförhållanden å den ena sidan och uppflammande bondeoroligheter å den andra?

Här framlagda resultat om ödeläggelse och avradssänkning har tolkats så, att landbönderna närmast fått det bättre under 1400-talet. Bondeoroligheterna under 1400-talet skulle i så fall ha skett i en period av ekonomiskt uppåtgående för denna kategori. Så långt kan en interpretation i Tocquevilles anda verka suggestiv. Men resonemanget kompliceras av iakttagelser och frågor, som rör upprorens regionala spridning och sociala sammansättning. Det tycks t ex inte genomgående vara så, att 1430-talets uppror gått fram just i de områden, där avradssänkningar klart kunnat konstateras och där landbönderna alltså skulle ha fått det bättre. I vilken utsträckning tågade dessutom just landbönder i 1400-talets upprorsstyrkor?

Däremot omfattade den svenska Dackefejden trakter, som erfarit både ödeläggelse och avradsfall under senmedeltiden och senare en skärpning i avgifterna. Upprorsmännen summerade också, som Lars-Olof Larsson framhållit, både skatteböndernas och landböndernas missnöje. Här skulle alltså Davies' synsätt ligga nära till hands. Å andra sidan förefaller det dock mindre sannolikt, att t ex de finländska böndernas situation under senare delen av 1500-talet, då Klubbekriget utbröt, skulle kunna ses vare sig som en period av förbättring eller som avbrott i en positiv ekonomisk trend.

Med andra ord ger det komparativa skandinaviska materialet knappast ett generellt stöd åt *någon* av de diskuterade internationella upprorskonceptionerna. Har vi då anledning att utdöma teorierna och hypoteserna som felaktiga? Bör vi istället slå oss till ro med de skilda ad hoc-förklaringar av upproren, som lämnats i den historiska forskningen?

Ett kategoriskt jakande svar är inte självklart. I den mån ad hoc-förklaringarna centererats kring upprorens ekonomiska bakgrund – och så har, som visats, ofta varit fallet i skandinavisk forskning – har de nämligen vissa komplikationer gemensamma med de mer teoribundna förklaringarna.

En första komplikation gäller den empiriska verifieringen av böndernas levnadsförhållanden. Här möter stora svårigheter, antingen man strävar efter att ge en beskrivning av den »objektiva» ekonomiska verkligheten bakom upproren eller av de inblandade aktörernas upplevelse av situationen. Som redan berörts, saknas i det förstnämnda fallet ofta inte endast data om befolkningen, utan också om produktion, individuella pålagor och faktiskt icke-ekonomiskt tryck på bönderna. I det sistnämnda fallet tvingas man lägga pussel med spridda belägg i brev, krönikor, klagoskrifter eller liknande material. Sällan framträder böndernas egna klagomål direkt och otvetydigt i det medeltida materialet. Det är dock värt att notera, att de glimtar som ges flera gånger rör missnöje med skatter.⁸⁰

Att vi så ofta saknar ekonomiska data på individ- eller hushållsnivå under medeltiden framstår som desto mer besvärande, som det ekonomiska systemet torde ha gett skiftande resultat inte enbart för bönder i kontrast till landbönder eller för bönderna i olika regioner. Som framgått av refererade 1500-talsresultat,⁸¹ har försörjning och förmögenhet varierat också för olika skikt av bönder inom ett och samma om-

råde, inom ett och samma ägorättsliga stratum. Det är inte bara begreppspar som feodalherrar – bönder eller överklass – underklass som framtonar som trubbiga instrument, om vi vill analysera den materiella verklighet som dåtidens människor levde, kände och verkade i. Det gäller även begreppspar bönder – landbönder.

En andra komplikation hänger samman med utgångspunkten, att den objektiva ekonomiska verkligheten inte *i sig* sätter i gång historisk handling. Denna blir utlöst först genom människors upplevelse av verkligheten. Det blir då väsentligt att diskutera, vilket *omfång* människornas erfarenhetsstoff och planering haft. Detta är något som synes ha skett alltför lite i den upprorsforskning (teori-inspirerad eller ej), som tagits upp här.

En komparation i tid är nödvändig för att pröva, om uppror utbrutit därför att folk fått det bättre eller sämre – eller först bättre och sedan sämre. Detta är uppenbart. Mindre uppenbart är det, *hur lång tid* man skall välja i analysen. Är t ex historikerns fixering av sekulära ekonomiska trender över huvud taget relevant som bakgrund till uppror under ett visst decennium? Är det istället enbart de revolterande böndernas egen livserfarenhet det gäller – på tio, tjugo, trettio år? Eller bör vi hos dem räkna med ett minne av det förgångna, som sträcker sig mer än en generation tillbaka?

Har dessutom människorna förmått koppla sin upplevelse uteslutande till *en* politisk protestform? Det finns skäl att ställa frågan, om inte den sociala och politiska mobiliseringen kunnat ta sig flera alternativa former även under tiden 1350–1600. Har då valet av uppror i *ett* läge förhindrat eller befrämjat val av *samma* metod i ett nytt läge? Även om uppror till viss del färgas av den spontana vredens blodfulla oberäknlighet och grandiosa brist på långsiktig målmedvetenhet, är det svårt att tänka sig att dåtidens människor mer än nutidens haft råd att helt bortse från erfarenheter och planering för framtiden. Man har rimligen att göra med hur människor upplevt tillvaron: sin historia, politisk strategi, vad som varit möjligt att göra i kritik mot rådande förhållanden och mot bakgrund av tidigare erfarenheter.⁸² Har uppror framstått som mer legitima och normala uttrycksmedel under vissa perioder än under andra, beroende på de inre politiska omständigheterna i samhället i stort? Vågar man t ex se det som signifikativt, att flera uppror förekommit i Sverige och Danmark under 1400-talets och det begynnande 1500-talets interna strider mellan konkurrerande maktgrupper, medan skandinaviska uppror under perioden efter 1540-talet i högre grad tycks ha utbrutit i rikenas mer perifera delar, Norge och Finland?

Genomgången av bondeuppror i Norden och deras ekonomiska bakgrund utmynnar alltså i synpunkter på begränsningar hos såväl upprorsteorier som ad hoc-förklaringar. Med min vetenskapssyn innebär detta inget dilemma. Preciseringar och kritiska frågor är nödvändiga, innan man vågar lansera komparativa generaliseringar. Sist och slutligen är det skandinaviska jämförelsematerialet från medeltid och 1500-tal förvisso inte uttömt, i och med den diskussion som förts här. Men större syn-teser växer inte lätt fram alldeles av sig själva, ur oansade rabatter av empiriska undersökningar. Det är angeläget att vara öppen för en dialog mellan materialgenomgång, med de frågor och sammanhang som den erbjuder, och teoriernas frågor och samband. Det kan vara lika tråkigt att vara döv på det ena örat som på det andra.

Agrarian-economic development, ownership structures and social unrest:
the Nordic countries c:a 1350–1600

During the 15th as well as during the 16th century there occurred in the Scandinavian countries disturbances that have to be considered peasant rebellions. In a comparative perspective the 1430s and the 1520s through the 1540s stand out especially as periods filled with tension.

The article discusses the relationship between these rebellions and certain fundamental economic conditions. The content falls into three categories:

1. A historiographical and theoretical scrutiny of economic explanations of the rebellions given in Scandinavian research. On the one hand there have been *ad hoc* explanations founded on the source material for a certain period and a certain rebellion, on the other theory inspired explanations of a more generalizing sort. Conceptions of rebellions associated with the names Marx, Tocqueville, and Davies are being discussed.

The author concludes that a choice between the alternative explanations put forward demands an answer to comparative questions:

- a) Do rebellions break out in regions with better or worse conditions of life for the peasants, compared to other regions?
- b) Do rebellions break out during periods with better or worse conditions of life for the peasants, compared to adjoining periods?
- c) Is it possible to link rebellions to regions with an ownership structure different from other regions in the Scandinavian countries?
- d) Is it possible to establish rebellions especially during periods of change in ownership relations?

At the same time the author underlines the fact that the analytical complications are very great on account of shortcomings in the source material. It is especially difficult to find a measure of the life conditions of the peasants, as this would require an amalgamation of knowledge of the size, production, and fees of individual peasant households.

2. A presentation of a number of comparative results concerning deserted holdings, colonization, changes of fees, and taxes in the Nordic countries during the period c:a 1350–1600. The results are to the major part based on the collective work of the Scandinavian Project of Deserted Villages and Farms. The object is, among other things, to establish whether the balance between different groups of owners was upset because of desertion of land in the late Middle Ages and because of the establishment of new holdings during the 16th century, respectively. It is also an objective to throw as much light as possible on the life conditions of peasants and tenants during the period.

3. A discussion of the empirical results presented in relation to the theories and explanations of rebellions introduced in the beginning of the article. The conclusion is that the Scandinavian experience in general does not confirm hypotheses modelled on Marx, Tocqueville or Davies. It is important to remember, however, that the actual economic situation of the freeholders, especially, during the Middle Ages has been hard to establish. It is obvious that non-theoretical economic explanations of the rebellions raise questions as well. A socio-economic stratification in categories as crude as feudal lords – peasants, or upper class – lower class, or peasants – tenants, is insufficient if one wishes to analyze the material reality which the people of that time lived, felt and worked in. Contemporary research results on the 16th century show that means of support and wealth were different also between peasants in one and the same region, within one and the same ownership stratum, legally defined.

Further critical reflections are currently being raised by the fact that it was not the economic reality as such but the human beings' experience of it, and of plausible forms of protest, which sparked off rebellions. Can one establish that the choice of rebellion in *one* situation hindered or enhanced a choice of the *same* method in another situation? Or were rebellions considered as more legitimate ways of expression during one period rather than during another, depending on the political conditions in society at large? Is it significant, for example, that a number of rebellions broke out in Sweden and Denmark at the time of internal strife between competing power groupings in the 15th and the early 16th century, while Scandinavian rebellions after the 1540s largely seem to have broken out in the states' periphery, Norway and Finland?

NOTER

1. R Brenner, *Agrarian Class Structure and Economic Development in Preindustrial Europe. Past and Present* 1976. (Numera även i svensk översättning under titeln *Klasstrider och ekonomisk utveckling under feodalismen i Arkiv studiehäften* 5, 1979, med inledning av K K Kristiansen.) Jfr även Jon S Cohen, *The Achievements of Economic History: The Marxist School. Journal of Economic History* XXXVIII:1, 1978.
2. För presentationer av projektet se bl a A Holmsen, *Det nordiske ødegårdsprojekt*. HT 1971; E Österberg, *Bondesamhälle i fokus. Ödeläggelse, återuppodling, kolonisation under senmedeltid och 1500-tal. Ale* 1972; samma förf, *Det nordiska ødegårdsprojektet. Humanistisk forskning* 1974:2.
3. Se framför allt *Det nordiska ødegårdsprojektet: slutrapport: komparation*, särskilt avsnitten *Metoder, hypoteser, urval av undersökningsområden samt Sociala aspekter av den agrar-ekonomiska utvecklingen ca 1300–1600* (Eva Österberg manuskript, beräknas utkomma på engelska 1980.)
4. T ex L Stone, *Theories of revolution. World Politics* 1966; P Calvert, *Revolution* (1970, sv övers 1971); *When Men Revolt and Why. A Reader in Political Violence and Revolution*. Ed by J C Davies (1971).
5. T ex M Olson, jr, *Rapid growth as a destabilizing force*. (i *When Men Revolt and Why* (1971), sid 223).
6. L-A Norborg, *Storföretaget Vadstena kloster* (1958), sid 204, 271; samme förf, *Ødegårdar och avradsänkning. Scandia* 1959. – För uppfattningen att senmedeltidens utveckling snarast var storgodsägarnas kris se även: i Sverige L-O Larsson, *Det medeltida Varend* (1964), sid 172, 180; i Danmark t ex C A Christensen, *Nedgangen i landgilden i det 14 aarhundrede. DHT 10. r bd 1, 1930–31*; samme förf, *Ændringerne i landsbyens økonomiske og sociale struktur i det 14. og 15. århundrede. DHT 12. r bd 1, 1963–66*; i Norge t ex A Holmsen, *Eidsvoll bygds historie, bd 1 (1936–41)*; S Steen, *Langsomt ble landet vårt eget* (1967); H Bjørkvik–A Dybdahl, *Øydegardar og øydegardsgransking i Norge* (i *Det nordiske ødegårdsprojekt. Publikasjon nr 1: Nasjonale forskningsoversikter* 1972).
7. J Weibull, *Ødegårdar och avradsänkning i senmedeltidens Sverige. Scandia* 1959, sid 107.
8. B. Odén, *Clio mellan stolarna*. HT 1968, sid 196.
9. För en presentation och diskussion av dessa olika revolutionsteorier se t ex L. Stone, *Theories of revolution. World Politics* 1966; P. Calvert, *Revolution* (1971).
10. H Koht, *Norsk bondereising* (1926); B. Scocozza, *Klassekampen i Danmarks historie: feodalismen* (1976); H Wallentin, *Svenska folkets historia* (1978).
11. J C Davies, *Toward a Theory of Revolution. American Sociological Review* 1962. Också diskussionen hos L Stone, *Theories of revolution. World Politics* 1966, sid 171.
12. T Dahlerup, *Lavadelens Krise i dansk Senmiddelalder. DHT 12. r, bd IV, 1969–70*.
13. L-O Larsson, *Det medeltida Varend* (1964), sid 180 ff.
14. K Erslev, *Erik af Pommern* (1901); K Fabricius, *Bondeoprøret 1441. DHT VII:2, 1889–1900*; E Arup, *Danmarks historie II* (1933).

15. H Rebas, Högadlig intressepolitik, slaget på S:t Jørgenbjerg och Köpenhamnstraktaterna år 1441. *Scandia* 1977.
16. E Lönnroth, Sverige och Kalmarunionen 1397–1457 (1934), sid 83 ff.
17. S Suvanto, Satakunnan historia III (1973), sid 360 ff. Jfr även K Blomstedt, Daavidin kapina v. 1438. *Historiallinen Aikakauskirja* 1937. – För generös hjälp med upplysningar om finskspråkig litteratur vill jag särskilt tacka prof Eino Jutikkala och arkivarie Eljas Orrman.
18. I den diskussion av avradsförändringarnas konsekvenser för landbönderna, som står i centrum för meningsutbytet Norborg – Weibull, är tidsperspektivet relativt omfattande: från ca mitten av 1300-talet till 1430-talet. Se L-A Norborg, Storföretaget Vadstena kloster och J Weibull i *Scandia* 1959.
19. H Koht, Norsk bondereising, sid 22 f, 38 ff, 79 ff.
20. Liknande kritik mot just Scocozza även hos I Oldberg, Marxistisk teori och praktik i dansk historia. HT 1977.
21. O Dahl, Historisk materialisme. Historieoppfatningen hos Edvard Bull og Halvdan Koht (1952), sid 47 ff.
22. Jfr L Stone, Theories of revolution, sid 173, som även diskuterar Marx i dessa termer.
23. Rörande problemet objektiv – subjektiv verklighet och kollektivbegrepp se även O Dahl, Noen teoretiske problemer i sosialhistorien. NHT 37, 1954–57.
24. För aspekter av detta slag se t ex O Brunner, Land und Herrschaft. Grundfragen der territorialen Verfassungsgeschichte Südostdeutschlands im Mittelalter (1943), sid 278 ff, 290 ff; G DUBY, The early growth of the European economy (1974); också R Brenner, Agrarian Class Structure and Economic Development . . .
25. T Lindkvist, Landborna i Norden under äldre medeltid (1979).
26. Man kan i sammanhanget också erinra om L-O Larssons studie Borgrätt och adelsjurisdiktion i medeltidens och 1600-talets Sverige. (i *Historia och samhälle*. Studier tillägnade Jerker Rosén (1975).) Larsson undersöker särskilt den adelsjurisdiktion, som utövades vid tre godscomplex i anslutning till sätesgårdarna Bergkvara, Torpa och Ängsö. I motsats till tidigare forskning anser Larsson att den adliga rättskipningen inte kan föras tillbaka till medeltiden. I stället ses den mot bakgrund av högadelns kamp för utökade privilegier i slutet av 1500-talet.
27. H. Ylikangas, Nuijasota (1977); E Lehtinen, Nuijasodan konnan ja sankarit. *Historiallinen Aikakauskirja* 1978:1; A Luukko, Mikä oli nuijasota? *Historiallinen Aikakauskirja* 1978:3; K Hovi, Nuijasodan kansainvälisestä vertailusta. *Historiallinen Aikakauskirja* 1978:3; Y. Kaukiainen, Nuijasodan sfäärit ja projektiot. *Historiallinen Aikakauskirja* 1978:3; K Tarkiainen, Klubbekriget går vidare. *Hist Tidskr f Finland* 1978:3. – För upplysningar om finskspråkig litteratur tackar jag prof Eino Jutikkala och arkivarie Eljas Orrman.
28. T ex E Lönnroth, Sverige och Kalmarunionen 1397–1457; samme förf, Statsmakt och statsfinans i det medeltida Sverige (1940); K Erslev, Erik af Pommern.
29. L-O Larsson, Det medeltida Varend, sid 285 ff.
30. Se även t ex Charles Tilly's generella resonemang i C Tilly, The Vendée (1964), sid 341 f.
31. B Odén, Kronohandel och finanspolitik 1560–1595 (1955); samma förf, Naturaskatter och finanspolitik – ett finansiellt dilemma. *Scandia* 1967; E Jutikkala, Bonden i Finland genom tiderna (1963); H Bennike Madsen, Det danske skattevæsen (1978).
32. För teoretiska resonemang av denna art se även E Österberg, Kolonisation och kriser (1977), sid 227 ff. – Det bör nämnas, att det en bit in på 1600-talet i svensk forskning finns bättre

möjligheter att verkligen analysera skattetryck i förhållande till befolkning och produktion. En undersökning, som bl a ställer dessa väsentliga frågor i centrum, håller för närvarande på att färdigställas av Jan Lindegren, Uppsala.

33. F.S.S. 17:2 Svenska medeltidens Rim-krönikor: Karlskrönikan, utg G E Klemming (1866), sid 23. – Om kollektiva skatter i Sverige även F Dovring, De stående skatterna på jord 1400–1600 (1951).
34. T ex A Holmsen, Eidsvoll bygds historie; K Lunden, Heggen og Frøland. Mellomalder. (1965). – Om problemet att beräkna totalproduktionen på gårdar också i norska regioner se dock H Bjørkvik–A Dybdahl, Øydegardar og øydegardsgransking i Norge (i Det nordiske ødegårdsprosjekt. Publ nr 1, sid 186 f).
35. Se bl a H Bjørkvik–A Holmsen, Kven åtte jorda i den gamle leiglendingstida? (1972).
36. K Prange, Selvejets omfang på reformationstiden. Bol og By 5, 1964. Prange har kritiserat och korrigerat siffrorna hos Thomas B Bang, Klementsfejdens efterspil. Et bidrag til bondestændens historie. DHT 8, r 6, 1916.
37. Se H Forssell, Sveriges inre historia från Gustaf den förste (1869–1875); samme förf, Sverige 1571 (1872).
38. Se artikeln *Jordejendom*: Finland av A Soinen i *Kulturhistoriskt lexikon för Nordens medeltid* (1962).
39. Se artikeln *Jordejendom* i *Kulturhistoriskt lexikon för Nordens medeltid* av Magnús Már Larusson, Jerker Rosén, Halvard Bjørkvik, Poul Rasmussen och där anförd litt. Också J Rosén, Drottning Margaretas svenska räfst. *Scandia* 1951.
40. Se särskilt *Det nordiska ødegårdsprojektet: slutrapport: komparation*, avsnittet Metoder, hypoteser, urval av undersökningsområden (manuskript av Eva Österberg, beräknas publiceras på engelska 1980). Också t ex A Holmsen, Desertion of Farms around Oslo in the late Middle Ages. SEHR 1962; S Gissel, Agrarian Decline in Scandinavia. *Scand Journal of History* 1976; E Österberg, Kolonisation och kriser (1977), sid 34 ff; J Sandnes–H Salvesen, Ødegårdstid i Norge (1978), sid 47 ff.
41. Samma grepp också hos J Sandnes–H Salvesen, Ødegårdstid i Norge, sid 90 ff.
42. Se särskilt *Det nordiska ødegårdsprojektet: slutrapport: komparation*, avsnitten Metoder, hypoteser, urval av undersökningsområden (manuskript, Eva Österberg) samt Bosetningsutviklingen i seinmiddelalderen (manuskript, Jörn Sandnes).
43. För närmare presentationer av projektets urvalsprinciper och undersökningsområden se t ex E Österberg, Kolonisation och kriser, sid 51 ff; J Sandnes–H Salvesen, Ødegårdstid i Norge, sid 32 ff; *Hornsherredundersøgelsen* (1978). Också *Det nordiska ødegårdsprojektet: slutrapport: komparation* (manuskript, Eva Österberg).
44. Komparativ metoddiskussion särskilt i *Det nordiska ødegårdsprojektet: slutrapport: komparation* (manuskript, Eva Österberg). Generellt är man t ex i de svenska, finländska och danska undersökningarna försiktigare med bebyggelserekonstruktion utifrån senare belagda ortnamn och skatte- och avradsstatser. Däremot spelar retrospektiv analys av ødegårdar och sk övriga jordeboksenheter (utjordar, ångar, tomter osv) i det *tidiga* 1500-talsmaterialet en icke oväsentlig roll i flera svenska och finländska undersökningar av den senmedeltida ødegårdsprocessen. Se t ex L-O Larsson, Kronans jordeböcker från 1500-talet och den senmedeltida ødegårdsprocessen. HT 1970; E Österberg, Kolonisation och kriser, sid 110 ff. Också undersökningar av Ole Skarin, Käthe Balint, Jan Brunius.
45. J Sandnes–H Salvesen, Ødegårdstid i Norge, sid 92 f.
46. E Österberg, Kolonisation och kriser, sid 119.

47. Se ännu opublicerat manuskript av Käthe Balint, Lund, inom Det nordiska ödegårdsprojektet.
48. Se undersökningar av Ole Skarin, Göteborg, och Jan Brunius, Lund, båda inom Det nordiska ödegårdsprojektet.
49. Se opubl lic-avhandling rörande Bebyggelsen i Gärd's härad i Skåne av S E Sallerfors, Hist inst Lund. Också opubl manuskript av Sten Skansjö, Lund, rörande Söderslätt. Båda inom Det nordiska ödegårdsprojektet.
50. Se *Hornsherredundersøgelsen* (1978), samt ännu opubl manuskript av bl a Per Raslow, Svend Gissel, Erik Ulsig, H V Gregersen, H Fangel, B Teitsson, Ólafur Asgeirsson, Árni Indridason, samtliga inom Det nordiska ödegårdsprojektet.
51. A Mäkelä, Hattulan kihlakunnan ja porvoon läänin autoituminen myöhäiskeskiajalla ja uuden ajan alussa (1979); samt opubl manuskript av Eljas Orrman, inom Det nordiska ödegårdsprojektet.
- 51b. Se E Österberg i *Det nordiska ödegårdsprojektet: slutrapport: komparation*, sid 32 ff, samt J Sandnes i samma arbete, sid 34 (båda i manuskript, 1978).
52. Bl a L-O Larsson, *Det medeltida Varend*, sid 173; S A Hansen, *Adelsvældens grundlag* (1964); S Ellehøj, rec av Hansen i DHT 12. r IV; E Ulsig, *Danske adelsgodser i middelalderen* (1968); *Den nordiske Adel i senmiddelalderen: struktur, funktioner og internordiske relationer. (Rapporter til Det nordiske historikermøde i København 1971)*; *Det nordiske ødegårdsprojekt Publ nr 1* (1971), sid 70; PM av S Gissel, E Jutikkala, B Teitsson, J Sandnes, E Lönnroth, E Österberg 1975; *Hornsherredundersøgelsen* (1978).
53. Bl a L-O Larsson, *Kolonisation och befolkningsutveckling i det svenska agrarsamhället 1500–1640* (1972); E Österberg, *Kolonisation och kriser* (1977); A Mäkelä, a a; *Hornsherredundersøgelsen*; J Sandnes–H Salvesen, *Ødegårdstid i Norge*; O Skarin, *Grängårdar i centrum* (1979). Också ännu opubl manuskript av E Orrman, K Balint, J Brunius, S Skansjö, A Persson, H Sundström, B Teitsson, Árni Indridason, K Johannessen, E Ulsig, S Gissel, P Raslow samt opubl lic-avhandling av S E Sallerfors, samtliga inom Det nordiska ödegårdsprojektet.
54. V Elgeskog, *Svensk torpbebyggelse från 1500-talet till laga skiftet. En agrarhistorisk studie* (1945), sid 33.
55. L-O Larsson, *Kolonisation och befolkningsutveckling*, sid 174. Om kronans anspråk på bl a allmänningarna se tidigare också t ex E Schalling, *Allmänningar (Minnesskrift till 1734 års lag, 1934)*.
56. E Österberg, *Kolonisation och kriser*, sid 184 ff. De på denna punkt refererade uo omfattar närmare bestämt följande områden: Värmland: Gillbergs, Jösse, Grums och Kils härad; Närke: Hardemo, Kräcklinge, Kumla, Hallsberg, Edsberg, Knista, Tångeråsa, Hidinge, Kvistbro, Viby, Hackvad socknar; Småland: Askeryd, Frinnaryd, Linderås, Marbäck och Säby socknar i N Vedbo härad; Västergötland: Askim, Sävedal, Vätle, Ale, Flundre, Bollebygd och Marks härad.
57. A Holmsen, *Eidsvoll bygds historie*; H Bjørkvik–A Holmsen, *Kven åtte jorda. . .*, sid 17, 76 m fl; J Sandnes, *Ødetid og gjenreisning* (1971), sid 253 ff.
58. T ex B Scocozza, *Klassekampen i Danmarks historie: feodalismen* (1976), sid 65 ff.
59. E Ladewig Petersen i inledning i *Beretning, Foredrag og Forhandlinger ved det nordiske historikermøde i København 1971*.
60. Orsaken till att aktuella avradssatser i Norge som regel inte anges före ca 1430 står enligt A Holmsen att finna just i de flytande förhållanden vad gäller odling och landbokkontrakt,

som rådde under senare delen av 1300-talet. Se t ex A Holmsen, Hva kan vi vite om Agrar-katastrofen i Norge i middelalderen? (1978), sid 13 f, 120 f.

61. Bl a *Hornsherredundersøgelsen*; J Sandnes–H Salvesen, *Ødegårdstid i Norge*, sid 109 ff; ännu opubl manuskript av K Balint och J Brunius. Också *Det nordiska ödegårdsprojektet: slutrapport: komparation*, avsnittet Økonomiske indikatorer (manuskript, S Gissel).
62. L-A Norborg, *Storföretaget Vadstena kloster*, sid 169 f.
63. L-O Larsson, *Det medeltida Varend*, sid 179.
64. *Hornsherredundersøgelsen*; ännu opubl manuskript av E Ulsig, inom Det nordiska ödegårdsprojektet. Principiella synpunkter på vilka faktorer som påverkat avradssättningen också hos L-O Larsson, i *Det nordiske ødegårdsprojekt Publ nr 1*, sid 215.
65. S Gissel, *Landgilde og udsæd på Sjælland i de store mageskifters tidsalder* (1968), sid 283 ff.
66. S Bolin, *Medieval Agrarian Society in its Prime: Scandinavia. Cambridge Economic History of Europe* (1966); D Hannerberg, *Svenskt agrarsamhälle under 1200 år* (1971). Rörande odlingssystem och problemen att fastställa dem i det förindustriella samhället se även E Österberg, *Kolonisation och kriser*, sid 215.
67. E Lönnroth, *Stadgorna om landbors och bönders skyldigheter under 1400-talet (i Medeltid. Närbilder från fyra världsdelar. Sv Radio 1968)*.
68. T ex E Arup, *Danmarks historie II*, sid 224 f. Också *Det nordiske ødegårdsprojekt Publ nr 1*, sid 61.
69. Ännu opubl manuskript rörande Jylland inom Det nordiska ödegårdsprojektet. A Holmsen, *Norges historie. Fra de eldste tider til 1660*, (4 uppl 1977), sid 329 ff.
- 69b. J Sandnes–H Salvesen, *Ødegårdstid i Norge* (1978), sid 139 ff.
70. Att landböndernas situation dock inte behövde vara lysande, framgår av en undersökning av skördar och avgifter hos en grupp kyrkolandbönder i Uppland. Se C G Andræ; *Studier kring Funbo kyrkas räkenskaper 1395–1483*. HT 1965.
71. J Sandnes, *Ødetid og gjenreisning* (1971), sid 249 ff; E Österberg, *Kolonisation och kriser*, sid 236 ff; *Hornsherredundersøgelsen*, Också *Det nordiska ödegårdsprojektet: slutrapport: komparation*, avsnittet Vägen uppåt (manuskript, Eino Jutikkala).
72. Bl a F Dovring, *De stående skatterna på jord 1400–1600* (1951); E Jutikkala, *Bonden i Finland genom tiderna* (1963).
73. E Jutikkala, *Bonden i Finland genom tiderna*; B Odén, *Kronohandel och finanspolitik 1560–1595*; samma förf, *Naturaskatter och finanspolitik – ett finansiellt dilemma. Scandia 1967*; E Österberg, *Kolonisation och kriser*, sid 227 ff; A Mäkelä, a a .
74. P V Jacobsen, *Fremstilling af det danske Skattevæsen under Kongerne Christian den Tredie og Frederik den Anden. Juridisk Tidsskrift XVIII*, 1831; H Bennike Madsen, *Det danske skattevæsen. Kategorier og klasser. Skatter på landbefolkningen 1530–1660*.
75. E Österberg, *Kolonisation och kriser*, sid 227 ff.
76. A Mäkelä, a a.
77. S A Nilsson, *Heimlandet och de stora krigen under Gustav II Adolfs tid. Saga och sed 1973–74*; H Bennike Madsen, a a.
78. A Holmsen, *Gård, skatt og matrikkel* (1979), sid 77 ff, 89 f.
79. Jfr R Brenner, *Klasstrider och ekonomisk utveckling under feodalismen*, sid 44.
80. Se t ex om Dackefejden L-O Larsson, *Det medeltida Varend*, sid 285 ff; om Pukes bonde-

resning E Lönnroth, Statsmakt och statsfinans i det medeltida Sverige, sid 214. Om orsakerna till 1463 års uppror i Uppland se Brev fra Kong Christian til Hr Eggert Frille om Begivenhederne i Sverrig. *Dipl Christierni Primi*, utg C F Wegener 1856, sid 151 f.

81. E Österberg, Kolonisation och kriser, sid 254 ff.
82. Resonemang om hur människor inte alltid kan ha råd med revolution och om revolutionär kamp som ett kostbart medel, även hos Pau Puig i Scotoni, Att förstå revolutionen (manuskript, Historiska institutionen, Lund).